

הפירושים לאלפא-ביתא של מטטרון מאת ר' נחמיה בן שלמה הנביא: עיונים נוספים

מאת

משה אידל

לפני כעשור פרסמתי בכתב עת זה מאמר קצר שטענתי בו כי הפירוש האנונימי על 'אלפא-ביתא של מטטרון', שנדפס במהדורה ביקורתית בידי ישראל וינשטוק,¹ נתחבר בידי ר' נחמיה בן שלמה, הידוע גם כנביא מאַרפורט.² זיהוי זה התבסס בין היתר על הנחתי שה'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים', שגם הוא מופיע בכתבי יד רבים בצורה אנונימית, נתחבר בידי ר' נחמיה הנזכר.³ הקרבה בין שני הפירושים הקשורים למלאך מטטרון, שהעירו עליה בנפרד גרשם שלום⁴ וישראל וינשטוק,⁵ די בה לדעתי כדי לבסס את זיהוי המחבר המשותף של שני החיבורים. בהקשר מסוים זה אוסיף עוד הערה מעניינת, שמלמדת שכבר במאה החמש עשרה או השש עשרה הבחין מעתיק, כנראה מקובל, בקרבה שבין שני החיבורים. באחד מכתבי היד של ה'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים' נמצאת בשולי הדף תוספת של אחד השמות שאיננו בגוף הטקסט, אך כי הוא בהחלט שייך לחיבור זה:⁶

- 1 י' וינשטוק, 'אלפא ביתא של מטטרון ופירושה', טמירין, ב (תשמ"ב), עמ' נא-עו. זהו החיבור היחיד של ר' נחמיה שנדפס במהדורה מדעית לפני ששם המחבר היה ידוע.
- 2 מ' אידל, 'הפירוש האנונימי ל"אלפא-ביתא דמטטרון": חיבור נוסף של ר' נחמיה בן שלמה הנביא', תרביץ, עו (תשס"ו), עמ' 255-265.
- 3 ראו: M. Idel, 'Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah ben Shlomo ha-Navi', *JQR*, 96 (2005), pp. 187-190
- 4 ג' שלום, מגן-דוד: תולדותיו של סמל, בעריכת ג' חזן-רוקם, עין חרוד תשס"ט, עמ' 35. ראו גם: G. Hasan-Rokem, 'The Star of David and the Stars Outside: The Poetics and Semiotics of Jewish Folklore and of Zionism', *Images*, 10 (2017), pp. 78-89
- 5 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' עב, הערה 3.
- 6 ראו בנוסח הנדפס של חיבור זה בתוך ספר החשק, מהדורת י"מ עפשטיין, לבוב תשכ"ה, דף ט ע"ב.

[א] פרשיה [ב] בגי' ש"ר המי"ם⁸ [ג] כי כשרדפו המצרים אחר ישראל וישיגו אותם חוננים על הים ולא רצה רה"ב שר הים להניחם לעבור דרך במים ביבשה עד שחבל בו מטטרון שר הפנים⁹ שנ' 'ובתבונתו מחץ רהב' (איוב כו 12).¹⁰ ובאלפא בית' של מטטרון מצאתי כתוב: ריש שלו עשויה בצורה זו ☸ והצור' דומה לספינ' אשר תורן בתוכה. למה? כי רהב שרה של ים כשהעולם הולכים בספינה בימות החמה הוא מביא פעמי' רבות סרחון עד שמתים כל בני הספינה, ואם יזכיר אדם שם הנכבד אדירירון¹¹ יפסוק הסרחון. ובימות החורף מצוי רוח סערה יזכיר ויפסוק. על פי הקבלה האלה נ"ל כי מי שישביע רהב בשם מטטרון שר הפנים, ובשם פרשיה שהוא משמותיו, ובשם אדירירון השם הנכבד והנורא, בנקיות ובטהרה ובקדושה עם שמוש החרס, יחרבו המים.¹²

- 7 על פשר האותיות א, ב, ג שאני מוסיף ראו להלן בסעיף ב.
- 8 פרשיה הוא אחד השמות משבעים שמותיו של המלאך. פרשיה = 595 = שר המים. בדרך כלל שר המים הוא המלאך מיכאל.
- 9 השוו את דבריו של ר' נחמיה ב'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים', כ"י ירושלים, בניהו, ק 418, דף 419א.
- 10 פסוק זה התפרש גם בפירוש האנונימי לשם בן ע"ב אותיות שאני מייחס לר' נחמיה. ראו למשל: כ"י אוקספורד, בודליאנה 495 Opp. (נויבאואר 1568), דף 38. דומה כי הים הוא הכוח היחיד שמתואר במקרא כמתקומם נגד האל. ראו: J. Day, *God's Conflict with the Dragon and the Sea: Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament*, Cambridge 1985; B. D. Sommer, 'Yehezkel Kaufmann and Recent Scholarship: Toward a Richer Discourse of Monotheism', Th. Staubli, B. Sommer and J. Jindo (eds.), *Yehezkel Kaufmann and the Reinvention of Jewish Exegesis of the Bible* (Orbis Biblicus et Orientalis, 283), Freiburg and Göttingen 2017, pp. 208-209. על רהב בספרות המקראית ועל מקורותיו ראו: נ' איילי-דרשן, ודורך על במותי ים: מלחמת אל הסער בים בספרות המזרח הקדום, ירושלים תשע"ו, עמ' 209-210, 234-236. על רהב שר הים כשטן ראו בפירוש האנונימי לשם מ"ב אותיות: 'קרעשטן – בכחו קרע הים לאבותינו והרג שר הים שהיה שטן לישראל' (כ"י פריז, הספרייה הלאומית 770, heb., דף 136א; על כתב יד זה ראו גם להלן הערה 130).
- 11 על זיקה בין שם זה לשיט בספינה ראו: 'לספינה – אדיר אדירירון אגל"א כתו' בסדין וכל הפוכיו ותלה על התורן הספינה ילך לשלום ולא תירא משום נזק בעולם' (כ"י ז'נווה, ספרייה ציבורית ואוניברסיטאית Comites Latentes 145 [לשעבר כ"י ששון 290]), עמ' 546. וראו בהקשר דומה כ"י ניו יורק, ספרייה ציבורית Heb. 190 (לשעבר כ"י ששון 56); ספר כשפים יהודי מהמאה ה'ט': כתב יד ניו יורק, הספרייה הציבורית 190 (לשעבר כ"י ששון 56), א, מהדורת ג' בוהק, לוס אנג'לס תשע"ה, עמ' 232, ושם אחרי שורת שמות הכוללים את אדירירון: 'אלו השמות הוי מזכיר אותם על מי הים והוא בורח'. דברי הפירוש בנושא זה הועתקו אצל ר' משה זכותא, ספר שרשי השמות, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' יג. ייתכן כי יש קשר בין התיבה 'אדיר', המופיעה בקשר למים, ושלדעת אורבך אולי מרמזת לתיבה היוונית הידרוס = מים. ראו: ר' אברהם בר' עזריאל, ערוגת הבשם, ג, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג, עמ' 477, הערה 60.
- 12 כ"י ברלין, ספריית המדינה Qu. 942, דף 117ב. בכתב יד זה יש שלושה חיבורים של ר' נחמיה: הפירוש לשבעים שמות של שר הפנים, 'ספר הנבון' וה'פירוש להפטר', שמועתקים באותו מצחק. ראו: אידל, כתבים אבודים (לעיל הערה 3), עמ' 84-90, בייחוד עמ' 90; וכן: M. Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 87-88. מהיכרותו של המעתיק את הפירוש לאלפא ביתא של מטטרון נוגעת לחיבור רביעי של אותו מחבר. זהו

יִיאמר כי כבר וינשטוק הרגיש בקרבה שבין שני הדיונים.¹³ במובאה האחרונה לפנינו סינתזה מעניינת בין שני חיבורים אנונימיים ששייכים לאותו מחבר, סינתזה שעשה מקובל עלום שם. על הערותיהם של שני החוקרים המודרניים על הזיקות בין שני החיבורים האנונימיים הוספתי במאמרי הנזכר כמה וכמה ראיות ושיקולים נוספים, שתורמים לדעתי לזיהוי המחבר כר' נחמיה.¹⁴ בינתיים פורסמו כמה מאמרים של חוקרים שונים, וגם אני פרסמתי שורת מחקרים על כתביו של ר' נחמיה, ומתוך עיון בכתבי יד נוספים נצטבר חומר לא ידוע שמצדיק לדעתי עיון נוסף בסוגיה זו. ברצוני לדון בהמשך בארבע נקודות עיקריות: להצביע על קיומו של נוסח קצר של הפירוש שלא היה ידוע במחקר; אחר כך לעמוד על היבט מיוחד של השיח המצוי ב'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון', הן בנוסח הקצר והן בנוסח הארוך, ואשר דומה מאוד לשיח האופייני לר' נחמיה; על יסוד היבט זה לשוב לדון בר' נחמיה כמחבר הפירושים, הקצר והארוך; ולבסוף לתאר את המסגרת הכללית יותר של ציורי האותיות המיוחדות.

א. נוסח קצר ולא ידוע של ה'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון'

מעיוני בכתבי יד זיהיתי עד עכשיו שישה כתבי יד שמצוי בהם פירוש אנונימי קצר לצורות אותיות העיניים של כ"ב אותיות ולמשמעותן, פירוש המיוחס למטטרון בנוסח הארוך שהדפיס וינשטוק. כתבי היד הם: כ"י פירנצה, לאורנציאנה Plut. I 44.13, דף 81 [149] (א);¹⁵ כ"י פירנצה, לאורנציאנה Plut. II 38.2, דף 151 ב; (ב); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 4596 (מרגליות 757), דף 118 ב; (ל); כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 776, דף 105 ב–106 א; (פ);¹⁶

כתב יד חשוב לחקר 'שבעים שמות של שר הפנים' בשל הערותיו והשלמותו הרבות. שלושת החיבורים של ר' נחמיה שבכתב יד זה נמצאים יחד גם כמצחף המוקדם בהרבה, שהועתק באיטליה במאה הארבע עשרה, כ"י רומא, אנג'ליקה Or. 46. ראו גם: ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים ותל אביב תש"ח, עמ' 197–198 ותיאור כ"י רומא, אצל: K. Herrmann, *Massekhet Hekhalot: Traktat von den himmlischen Palästen*. Edition, Übersetzung und Kommentar, Tübingen 1994, pp. 57-61

13 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' עה, הערה 1.

14 אידל, הפירוש האנונימי (לעיל הערה 2), עמ' 262; הנ"ל, ר' נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה: ממגיה יהודית לקבלה מעשית ולקבלה עיונית, א' ריינר ואחרים (עורכים), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, א, אלון שבות תשע"ב, עמ' 3–14.

15 כתב היד הועתק בכתיבה איטלקית של המאה החמש עשרה – השש עשרה. לפני הטקסט שנדון כאן מופיע ספר 'שימושי תורה'. בדף 92א–ב נמצא פירוש מורחב של ר' נחמיה לפיוט 'האוחז ביד מדת משפט'. ראו: מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה לפיוט "האוחז ביד מדת משפט"', קבלה, כו (תשע"ב), עמ' 166, הערה 3. ראו גם בדף 136א–ב מרשמים של 'שם הכותב', הקשור גם הוא לחוגו של ר' נחמיה. על סוגה זו והקשר האפשרי שלה לר' נחמיה ראו: ע' גולדרייך, שם הכותב וכתיבה אוטומטית בספרות הזוהר ובמודרניזם, לוס אנג'לס תשע"א, עמ' 174, 285–286, 306. בכתב היד יש דיונים אחדים בשם מ"ב אותיות, שר' נחמיה התעניין בו, וחומר רב מאוד מספרות ההיכלות.

16 C. Ciucu, *Bibliothèque Nationale de France, Hebrew 763 à 777, Manuscrits de Kabbale*, Turnhout

כ"י אמסטרדם, ספריית ריטמן 406B, דף א-ב (ר); כתב יד פרטי הנמצא ברשותו של מר ברלין, בבני ברק, דף סג ע"א (ג). כ"י א, פ ור מכילים משפט שאיננו בכ"י ל¹⁷, אך מלבד זאת הנוסחים כמעט זהים, אם כי אלה שבכ"י א, פ, ור עדיפים. בחמשת כתבי היד הראשונים בלבד נאמר לפני הפירוש הקצר: "כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה" (מש' ז 24). מצאתי הסוד כנסת ישראל והוא ע"ב מספר אותיות השם ועוד חללים גימ' חכמים¹⁸; אינני בטוח שמשפט זה אכן שייך לפירוש. מופעים אלה של הפירוש הקצר לאלפא-ביתא לא נדונו, עד עתה, במחקר ומן הראוי לדון בהם בהרחבה. תוכנו של הפירוש הקצר נמצא כמעט בשלמותו¹⁹ בתוך הפירוש הארוך שהדפיס וינשטוק.²⁰ הסיום של כ"י ג וזהו לסיום של הנוסח הארוך. אביא דוגמה לכך מהנוסחים השונים לאות נ. בנוסח הקצר נאמר:

נ ו עשוי כמגן גם יש לו קרניים²² ב' למעלה וא' למטה ועשוי כמגן, לפי שמגן אחד היה לו לדוד המלך וחוקק עליו שם המפורש, שכל תיבה שבו מג' אותיות,²³ והיה חוקק עליו מ"י כמוכ"ה באל"ם יהו"ה (שמ' טו 11),²⁴ והוריש אותו המגן עד מכב"י יהודה.²⁵

2014, p. 213

- 17 ראו להלן בדיון באות רי"ש.
18 חללים = 118 = חכמים.
19 אולם השווה השינויים קטנים בנוגע לאות ט"ת.
20 בכ"י א, ב אין פירוש על אות גימ"ל. בכ"י פ כתוב רק 'יש לו ג' קרניים'.
21 יש לציין כי צורה זו עבור האות נו"ן מופיעה גם בשורת אלפא-ביתא אחרות, שאינן דומות לזה של מטטרון. ראו: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 15299 (מרגליות 752), דף 98א; כ"י ז'נווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290), עמ' 495, 505, 515, 586; לקט השבעות בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 243, דף 12א, 21א; חיבור של אלימנו בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 849, דף 68ב (חיבור זה יידון בהמשך); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8114, דף עד ע"ב; וכן באלפא-ביתא של עיניים שנדפסו אצל: F. Buzzetta, 'Il simbolismo della "scrittura ad occhi" nel Liber misteriorum venerabilium (Shimmushei Torah), Aspetti di un peculiare retaggio della magia ebraica medievale', *Aries*, 14 (2014), pp. 158-160, בטבלאות אצל: וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' נד, נו; ולחומר מן הגניזה ראו: 'הררי, הכישוף היהודי הקדום, ירושלים תש"ע, בתמונה 17 בסוף הספר. בחומר מספרות ההיכלות בגניזה מופיעים סימנים שדומים לאותיות הכוכבים. ראו למשל: C. Rohrbacher-Sticker, 'Die Namen Gottes und die Namen Metatrons: Zwei Geniza-Fragmente zur Hekhalot Literatur', *Frankfurter Judaistische Beiträge*, 19 (1991-1992), p. 180. זה במחקר נפרד. לעת עתה ראו להלן הערה 87.
22 הכוונה בתיבה קרניים כאן לעיגולים וזהו מונח טכני החוזר הרבה בחיבור זה.
23 הכוונה לשם בן ע"ב אותיות. מכב"י עולה בגימטרייה 72.
24 על מכב"י כראשי התיבות של מילות הפסוק ראו במחזור ורמייזא: ע' פליישר, 'תפילה ופיוט במחזור ורמייזא', מ' בית-אריה (עורך), מחזור ורמייזא: כרך המבואות, ואדוו תשמ"ו, עמ' מו.
25 בנוסח שהדפיס וינשטוק נאמר 'מכב"י יהודה', וכך אמנם בכמה כתבי יד, ובכללם כ"י פרמה, פלטינה 2784 (דה רוסי 1390; ריצ'לר 1198), שהוא אחד מכתבי היד המוקדמים ביותר המחזיקים חומר קבלי ואשכנזי, אולם בכתב יד אחר של חיבור זה (שהועתק בסוף המאה הארבע עשרה), כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית

ואלה דברי הנוסח הארוך של הפירוש על אות זו:

נ עשוי כמגן, כי אל יתהלל הגבור בגבורתו' (יר' ט 22) אלא ישען על י' נורא ואיום' (על פי חב' א 7). ד"א לכך יש לו שלש קרנים ב' למעלה וא' למטה ועשוי כמגן, לפי שמגן אחד היה לו לדוד המלך וחקוק עליו שם המפורש שכל תיבה שבו משלש אותיות היא ולעולם היה מנצח. והיה חקוק עליו 'מי כמוכה באלים יהוה', והוריש אותו המגן עד יהודה מכבי. ד"א לכך יש לו קרנים ב' למעלה וא' למטה כי מצינו ב' צדיקים שהיה הק' מגן עליהם אברהם אבינו ודוד המלך. אברהם דכת' 'אנכי מגן לך' (בר' טו 1), דוד המלך דכת' 'מגיני וקרן ישעי' (שמ"ב כב 3).²⁶ וכשישראל למטה מתפללים לעזור להם, בזכות אותם שני צדיקים ברוך אתה הש' מגן אברהם, ברוך אתה הש' מגן דוד.²⁷

לדעתי זוהי הרחבה של הנאמר בששת כתבי היד הנזכרים, וכך הוא גם בשאר האותיות, שהביאור לצורתן בפירוש שבכתבי היד הללו קצר יותר. משום כך אני מציע לראות בנוסח של ששת כתבי היד גרסה מוקדמת לפירוש המפותח ששרד בכתבי יד רבים, ושנדפס בידי וינשטוק. לדעתי יש זיקה מסוימת בין הדף שבכ"י א לר' נחמיה: באותו כתב יד, שני דפים לפני הפירוש הקצר, נמצא דף העוסק בשם כ"ב אותיות ושמע ישראל ובשמות מלאכים – שתי צורות של אותיות כוכבים שאינן חלק מה'אלפא-ביתא של מטטרון' – ובסיומו שלושה מגני דוד, בצורת שני משולשים מחוברים.²⁸ בשני כתבי יד מוקדמים שהועתקו באמצע שנות השמונים של המאה השלוש עשרה

Heb. 38° 6330 (לשעבר כ"י קריית אונו 1), עמ' 683, הנוסח הוא 'יהודה מכבי'. בכתב יד פרטי של מר ברלין, בבני ברק, דף סג ע"א, הנוסח הוא 'מכבי יהודאי'. יש לציין כי בכ"י לונדון, Add. 15299, דף 146 מדובר על מרשם שמגן בין היתר גם מחרב, הוא נמסר על ידי מיכאל ליהודה, ויהודה מסר אותו ל'חשמונאים', ובסוף יש כמה אותיות של מלאכים שאינן זהות ל'אלפא-ביתא של מטטרון'. בכתב יד זה נמצאים הנוסח הארוך של הפירוש ל'אלפא-ביתא של מטטרון' וחיבורים אחרים של ר' נחמיה.

26 על פסוק זה ראו את דבריו של ר' נחמיה ב'פירוש לשבעים שמות האל': 'מבמביב ג' ומלך אמונה וכליל ומים אב מגן ואב פז ואב לבנה הב"ה שהוא מלך נאמן וכליל על ראשו כתם פז וחשכת מים סביב כסאו, והוא אב ומגן לעולם שנ' "הלא אב אחד לכלנו", ו"מגיני וקרן ישעיי" (כ"י ז'נווה, Comites Latentes 145 [לשעבר כ"י ששון 290], עמ' 584).

27 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' עב-עג. המשפט האחרון נראה חסר מבחינה תחבירית.

28 כ"י א, דף 79. וראו: כ"י ניו יורק, Ms. 8114, חלק א, ובייחוד בדף עא ע"א-ע"ב (ציורי העיניים מופיעים במקומות רבים בחלק הראשון של כתב היד, ראו לדוגמה: דף כח ע"ב-כט ע"ב, לג ע"א-ע"ב, לד ע"ב, לו ע"ב-לח ע"א, קיא ע"א). אין צורך לומר כי ציור של שני משולשים משולבים שכיח במרשמים מאגי, עם אותיות המלאכים או בלעדיהן, אך אין הוא מכונה מגן דוד. ראו למשל: כ"י פריז, הספרייה הלאומית, heb 851, דף 24א; כ"י ז'נווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290), עמ' 474, 516, 654, 655; כ"י לונדון, Add. 15299, דף 98א; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8898, דף 34, וראו גם: שם, דף 22ב, 27ב-28ב, 29א, 55ב, 68-69א, 77ב-82א, 84א, 116ב, 117ב. 121א-ב; ובייחוד כ"י ירושלים, שוקן, קבלה 101, דף מג ע"ב – בכתב יד זה יש שימוש נרחב באותיות עיניים וכך גם בכתב היד של מר ברלין, דף מא ע"א – מב ע"א (כאן מתואר מגן דוד בשם זה), מה ע"א, נה ע"ב. ראו גם: ר' חיים ויטאל, ספר הפעולות, ירושלים תש"ע, עמ' רצה. למופעים מוקדמים יותר של צורת מגן דוד ללא שימוש בשם זה

באיטליה, יש משולשים משולבים ועיגולים בשישה קצוות, אך צורה זו לא צוינה בשם מגן דוד,²⁹ ואילו בשלהי המאה החמש עשרה צורה של מגן דוד עם שישה עיגולים והשם טפטפיה אכן מכונה מגן דוד, בטבעת בעלת אופי מאגי מובהק.³⁰ בשלהי המאה השלוש עשרה הופיע ציור של מגן דוד עם השם טפטפיה ב'ספר הגבול' של ר' דוד בן יהודה החסיד בספרד, וזכה שם לפירוש תאוסופי.³¹ הימצאותן של צורות אלה בשתי ארצות מחוץ לאשכנז בהקשר של חומר של ר' נחמיה מוכיחה את תפוצתן המהירה של רעיונותיו.

כפי שכבר הראיתי, מגן דוד בצורת משולש אחד נזכר הן ב'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון' והן ב'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים', ושני החיבורים השפיעו על התפתחות הסמל כפי שהוא מוכר לנו.³² הנוסח הקצר שתוארתי לעיל הוא ככל הנראה המופע המוקדם ביותר הידוע לנו של הביטוי מגן דוד כציון לכלי נשק שיש בו משולש. לדעתי החיבור בין הצורה של משולש אחד המכונה בשם מגן דוד אצל ר' נחמיה ובין הצורה של שני משולשים מחוברים, היה תוצאה של הופעת שתי הצורות הללו יחד בכתבי יד רבים.³³ מהלך זה נעשה לא יאחר מהשליש האחרון של המאה השלוש עשרה, ככל הנראה כבר בחוגו של ר' נחמיה, כפי שמעידים ההופעה של צורת

- ראו: J. Naveh and Sh. Shaked (eds.), *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem and Leiden 1985, pp. 216, 218, 224, 232, 237, 239, plates 39, 40. אך ראו L. H. Schiffman & M. D. Swartz (eds.), *Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Genizah*, Sheffield 1992, p. 100. מופיעים שם שישה הקצוות, צורה זוהה לאות נו"ן, ובאמצע כתוב השם אכתריאל. וראו גם: P. Schaefer and S. Shaked (eds.), *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*, I, Tübingen 1994, p. 295; III, pp. 423-424. תוספות מאגיות מגניות קהיר', דיני ישראל, 26-27 (תש"ע), עמ' 390 – שם מלווים סימנים אלה – המכונים לפעמים חותמות – את שמות המלאכים, וראו גם: שם, עמ' 393 הערות 19, 20. קמע מעניין שמקורו בגניזה, ושיש בו שני משולשים שלובים ושמות האל, ראו: E. Abate, *Sigilare il mondo, Amuleti e ricette dalla Geniza*, Palermo 2015, pp. 121, 284. ראו גם בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 476 8° דף ס ע"א, שם מופיעים שלושה מגני דוד ובתוכם אותיות שדי, והם מכונים בשם 'חותמות'. על זיקה מפורשת של אותיות המוצגות כ'אלפא-ביתא של מטטרון' לכתובת חותמות ראו ב'ספר סגולות' שבכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8822, דף עה ע"א – עו ע"א, שפותח בכותרת: 'אלפא ביתא עבור כתיבת חותמות'. בכתב היד יש כמה וכמה אותיות הדומות ל'אלפא-ביתא של מטטרון' וצורה של מגן דוד. כידוע המונח חותם/חותמות חוזר הרבה בספרות ההיכלות. ראו להלן הערה 87. צורת מגן דוד, כמובן לא בשם זה, מצויה גם בכתבי יד לטיניים העוסקים במגיה, יחד עם אותיות דומות לאותיות המלאכים.
- 29 כ"י פרמה, 2784, דף 105א; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1055 (מרגליות 756), דף 102ב, שהועתק בשנת 1284 ברומא, בשני המקרים יחד עם הנוסח הארוך של הפירוש.
- 30 ראו סוד קמט בספר 'שושן סודות' של ר' משה מקיוב, שלא נדפס, ושראיתי אותו בכתב יד פרטי מאוסטרליה. מאוחר יותר נמצא תוכן זה בשם ר' יואל. ראו: אידל, ר' נחמיה בן שלמה על מגן דוד (לעיל הערה 14), עמ' 43.
- 31 ראו: שם, עמ' 28-29.
- 32 שם, עמ' 3-14.
- 33 ראו למשל בחיבור סגולות קטן, כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 7803 (לשעבר ENA 3859), דף 2ב, א4-א5.

המגן דוד המשושה עם שם המלאך טפטפיה בן שש האותיות מצויר בששת הקצוות ב'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים'. נראה כי צורת המגן דוד נחשבה לחותם של טפטפיה.³⁴ זיקה אחרת בין ר' נחמיה ובין האותיות המיוחדות שהוא פירש באה לידי ביטוי בכ"י ז'נווה, ספרייה ציבורית ואוניברסיטאית Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290). בתוך תפילה בעלת אופי מאגי ברור, בהקשר מובהק של חומר שניכרת בו השפעתו של ר' נחמיה, נאמר שם:

'כי תעבור במים' (יש' מג 2)³⁵ וכו' בש'³⁶ יהואל אליהו אלוהי, אפפאל³⁷ בעל כליל אהיה, ובש' מיכאל גבריאל אוריאל ברכיאל רעמיאל, סנוי סנסנוי סמנגלף,³⁸ שומרהו והצילהו משטף מים ומדליקות אש ומכל הפרענויות רעות וקשות המתרגשות ובאות לעולם, ויהי רצון³⁹ מלפני אלהי השמים למען קדושת השם הקדוש היוצא מזה הפסוק.⁴⁰

רוב הסימנים הללו אינם חלק מהאותיות שב'אלפא-ביתא של מטטרון, אך נראה כי למרות זאת הזיקה בין הסימנים לבין המלאכים שנזכרו בהקשר זה סבירה ביותר, ואם כן למלאכים הללו יש חותם. הופעת השמות הללו, בייחוד שלושת הראשונים, עם אותיות העיניים, היא ראייה סבירה לקשר בין התפילה לבין ר' נחמיה.

34 על נושאים אלה ראו בהרחבה: אידל, ר' נחמיה בן שלמה על מגן דוד (לעיל הערה 14), עמ' 3-14.

35 בהמשך הוא התייחס לנושאים שבפסוק זה.

36 כל השמות הללו מופיעים בחיבורו של ר' נחמיה 'שבעים שמות של שר הפנים', כ"י ז'נווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290), עמ' 538-539. ראו גם: י' ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו, א [המיסטיקה היהודית הקדומה] (תשמ"ז), עמ' 171-195; מ' אידל, 'ר' נחמיה בן שלמה הנביא וכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 752', איגרת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, (כסלו תשס"ח), עמ' 8 (נדפס שוב: הנ"ל, 'המלאך יהואל בכתבי רבי נחמיה בן שלמה הנביא', הנ"ל, עולם המלאכים: בין התגלות להתעלות, תל אביב 2008, עמ' 140; M. Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*, London and New York 2007, pp. 199-200).

37 אפפאל = 192 = בעל כליל.

38 אלה שלושת השמות הידועים מקמעות רבות, ששומרים מפני לילית, וש אחד מהם נדפס בסוף ספר 'רזיאל המלאך'. ראו: רזיאל המלאך, אמסטרדם תס"א, דף מג ע"ב.

39 על תפילה מאגית אחרת, מפורסמת מאוד, המתחילה בנוסחה 'יהי רצון' ושקשורה לר' נחמיה, תפילה למלאכים שיעלו את קולות השופר, ראו: י' אבידע, 'המלאכים הממונים על השופר המעלים את התקיעות', סיני, לב (תשי"ג), עמ' ע-פט, רנה-רנו; ליבס, מלאכי קול השופר (לעיל הערה 36); אידל, פירושו של ר' נחמיה בן שלמה לפיוט האוחז ביד (לעיל הערה 15), עמ' 184-193.

40 כ"י ז'נווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290), עמ' 393. יש לציין כי בכתב יד חשוב זה נשתמרו לפחות שני חיבורים של ר' נחמיה, ה'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים', שהזכרתי לעיל, וה'פירוש לשבעים שמות האל'. ראו: מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשבעים שמות האל ו"השיח המשולש"', מ' עסיס ואחרים (עורכים), ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו, ירושלים תשע"ח, עמ' 757-803 (בדפוס). על 'יהי רצון' בהקשרים מאגיים ראו למשל: גולדרייך, שם הכותב (לעיל הערה 15), עמ' 68 וההפניות לספרות משנית שבהערות 33, 34; עמ' 106, הערה 24.

קיומן של גרסאות שונות לאותו חיבור, שנכתבו בידי מחבר אחד, ידוע היטב מפירושים אחרים של ר' נחמיה,⁴¹ ולדעתי יש לצרף אליהם את שני הנוסחים, הקצר והארוך, של ה'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון'. במקרה זה אפשר להצביע על שלושה שלבים של האלפא-ביתא: האחד, קדום, שהיו בו רק ציורי האותיות של כוכבים, והוא חלק מכמה אלפא-ביתות סודיות, הקשורות לפעמים לשבעת כוכבי הלכת,⁴² אך מה שחשוב לענייני – הן מיוחסות בכתבי יד אחדים למלאכים שונים וביניהם למטטרון, אך ללא כל הסבר שמלווה אותן.⁴³ במקרים אחרים אותיות העיניים קשורות למאגיה אך אינן קשורות למלאכים, כפי שאפשר להיווכח כבר מטקסטים בגניזה הקהירית⁴⁴ וכן מגרסה אחת של ספר 'שימוש תהלים'.⁴⁵ שלב זה איננו קשור כלל לר' נחמיה.

השלב השני נמצא בששת כתבי היד שנדונו לעיל, והוא נוסח ראשון, קצר, של הפירוש של ר' נחמיה, ובהמשך התרחב לכדי פירוש ארוך יותר – שהוא השלב השלישי והפירוש הנפוץ ביותר – אשר נדפס בידי וינשטוק. יש לציין כי פרשנות שניתנה לרשימות שונות שהיו בנמצא הרבה לפני המאה השלוש עשרה אופיינית לר' נחמיה: הוא פירש בין היתר את רשימת שבעים השמות של שר הפנים, שנמצאת גם היא בכמה גרסאות,⁴⁶ את רשימת שבעים השמות של האל,⁴⁷

- 41 אידל, פירושו של ר' נחמיה בן שלמה לפיוט האוחז ביד (לעיל הערה 15), עמ' 165–202. וכן יש נוסחים שונים של ה'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים' של ר' נחמיה. על תופעה דומה במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה בקבלה בקסטיליה, בקשר לפירושים לעשר ספירות, ראו: הנ"ל, קבלה: היבטים חדשים, תרגם א' בר-לב, ירושלים ותל אביב תשנ"ג, עמ' 223–224; ובאופן כללי יותר: D. Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory*², Jerusalem and Los Angeles 2013
- 42 G. Bohak, 'The Charaktères in Ancient and Medieval Jewish Magic', *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 47 (2011), pp. 25–44
- 43 ראו הדוגמאות שהביא וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' נג–נח; סא; וכן: כ"י פ, דף 105ב–106א; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 1990, Ms. 273–275; כ"י פרמה, 2784; וראו גם את דבריו של ר' אלעזר מוורמס שאביא בהמשך. מופעים רבים של אותיות העיניים בהקשרים מאגיים, ובכלל זה צורות שונות של מגני דוד, אך ללא שימוש במונח זה, ראו: זכותא, שורשי השמות (לעיל הערה 11).
- 44 ראו: שפר ושקד, טקסטים מאגיים (לעיל הערה 28), א, עמ' 256–257, 276, 287, 288, 289, 290, 295. ראו גם את האלפא-ביתא של עיניים בסיום כ"י אוקספורד, בודליאנה 9 Mich. (נויבאואר 1531) – יש שם דמיון מסוים ל'אלפא-ביתא של מטטרון' אך מבלי לציין לשם של מלאך. אלפא-ביתא זו מופיעה בהקשר מאגי מובהק. לתיאור מציאת החיבורים המאגיים בחלק זה של כתב-היד ראו *Sefer Shimmush Tehillim: Buch vom magischen Gebrauch der Psalmen*, ed. B. Rebigier, Tübingen 2010, pp. 58–59
- 45 ראו: כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 239, ebr. 3, דף 3א. על שימוש באותיות העיניים בטקסט דומה מאוד ל'שימושי תורה' ראו: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 1910, Ms. 13–15, ושם מכונות האותיות – תותמות.
- 46 J. Dan, 'The Seventy Names of Metatron', *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, Division C, Jerusalem 1982, pp. 19–23
- 47 אידל, פירושו של ר' נחמיה בן שלמה לשבעים שמות האל (לעיל הערה 40), עמ' 757–803.

את שם מ"ב אותיות⁴⁸ ואת שם בן ע"ב אותיות.⁴⁹ אשר למחבר, בינתיים לא ידוע מחבר אשכנזי אחר שכתב פירושים על כל הנושאים הללו, ואשר סגנונו דומה כל כך לזה ר' נחמיה.

ב. השיח המשולש בנוסח הקצר

לדעתי אפשר להוכיח קרבה רבה ביותר בין הפירוש הקצר לסוג שיח מיוחד המאפיין את חיבוריו של ר' נחמיה. כפי שהראיתי במחקרים שונים בשורה ארוכה של דוגמאות, מחבר זה נקט סוג של שיח שאני מציע לכנות השיח המשולש, ושמורכב משלוש יחידות: (א) היחידה המתפרשת, במקרה שלנו צורת האותיות המיוחדות; (ב) היחידה המפרשת, הקשורה ביחידה הראשונה בצורות שונות אך בעיקר בגימטרייה; (ג) היחידה המפרשת את יחידה ב, לרוב בלי להתייחס ליחידה א.⁵⁰ במקרים רבים היחידה האחרונה פותחת במילות קשר כגון 'לפי', 'כי' או בפועל 'מלמד', המהווים קישורים סיבתיים בינה לבין יחידה ב. יחידה ב היא בעיקרה מתמטית, ואילו יחידה ג יש בה בכמה מקרים מה שאני מכנה מיקרו-מיתוסים. סוג שיח מיוחד זה רווח ביותר בכתבי ר' נחמיה אך טרם ראיתי דוגמתו אצל מחברים אחרים, ועצם הופעתו בחיבור מסוים היא לדעתי סימן חשוב לשייכותו לר' נחמיה או למי שכתבו בהשראתו. אביא שתי דוגמאות, הראשונה מצוטטת בשמו של ר' נחמיה בספר 'ערוגת הבשם' של ר' אברהם בן עזריאל: 'ור' נחמיה בנו של ר' שלמה ז"ל כשפירש שם בן ארבעים ושתים אותיות פי' בקצתו [א] נגד יכש⁵¹ [ב] בגימ' היריעה כסאו [ג] לפי שתולה היריעה לפני כסא כבודו והוא בפנים היריעה'.⁵² מבנה שיח זה מצוי בכמה מקומות גם בפירוש של ר' נחמיה לפיוט 'אל נא לעולם תוערין', ששמו נקרא עליו במפורש, ואביא רק דוגמה אחת: [א] [ת'ש'⁵³ של ת'קדש [ב] בגימ'⁵⁴ פ'ר'כ'ת', [ג] כי פרכת

48 מ' אידל, 'על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס', קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 159–263; נ' בן-שחר, 'פירוש שם מ"ב אותיות לר' אביגדור וקשריו לפירושו של ר' נחמיה הנביא', שם, לג (תשע"ה), עמ' 101–151; מ' אידל, 'על הפירושים האשכנזיים לשם מ"ב אותיות כסוגה ספרותית וגלגוליה', קבלה, 42 (2018) (בדפוס).

49 על סוגה זו אני מקווה להרחיב במקום אחר.

50 אידל, בן (לעיל הערה 36), עמ' 199–206; הנ"ל, 'על זהות מחבריהם של שני פירושים אשכנזיים לפיוט "האדרת והאמונה" ועל תפיסות התיאורגיה והכבוד אצל ר' אלעזר מוורמס', קבלה, כט (תשע"ג), עמ' 67–208, הנ"ל, פירושו של ר' נחמיה בן שלמה לשבעים שמות האל (לעיל הערה 40), עמ' 801–848; הנ"ל, "זחיות אשר הנה מרובעות כסא" – פירושו של ר' נחמיה בן שלמה על הפיוט של הקליר', קבלה, מא (תשע"ח), (בדפוס), ודוגמאות נוספות תבואנה להלן בסעיף ג.

51 נגד יכש = 287 = היריעה כסאו.

52 ספר ערוגת הבשם (לעיל הערה 11), א, עמ' 38–39.

53 ר' נחמיה פירש כאן ובהמשך את הערך המספרי של האות הראשונה והאחרונה של תיבה. שיטה פרשנית זו מופיעה גם בטקסטים אחרים של מחבר זה. מזור הדבר שהפירוש איננו מתחיל במילים הראשונות של הפיוט, ושהתיבה 'נא' מתפרשת רק מאוחר יותר.

54 תש = 700 = פרכת.

פרוסה לפני הקב"ה ומלאכי השרת עומדין מחוץ לפרכת ומזמרים לפני בוראם ואינם רשאיין ליכנס לפני מן הפרכת.⁵⁵

אסטרטגיה פרשנית זו, הנפוצה מאוד בכתביו של ר' נחמיה, מלווה בגימטריות משלו, החוזרות כמה פעמים בחיבוריו. אצטט שלושה פירושים לאותיות מהפירוש הקצר שבהם הרחיב הפרשן את הדיון במקצת, כדי להראות את הדמיון בשיח:

[א] נ ו [ב] עשוי כמגן, גם יש לו קרניים ב' למעלה וא' למטה ועשוי כמגן, [ג] לפי שמגן אחד היה לו לדוד המלך וחקוק עליו שם המפורש שכל תיבה שבו מג' אותיות, והיה חקוק עליו 'מ"י כמוכ"ה באל"ם יהו"ה', והוריש אותו מגן עד מכב"י יהוד"ה.⁵⁶

הצורה שמתפרשת היא צורה גרפית של האות הכתובה בכתב הכוכבים או העיניים. יחידה ב מוסיפה כאן לתיאור המילולי את נושא המגן, ואילו יחידה ג מספרת על מבנה המגן, מה כתוב עליו ואת תולדותיו. המעבר מיחידה ב לג נעשה באמצעות התיבה 'לפי'. כך גם בדיון באות צד"י:

[א] צ [ב] עשוי מוקף חומה ונכנסים בו דרך הפתח ועשוי כחצי עיגול [ג] כי סנהדרין שהיו דנין בצדק היו יושבין בחצי⁵⁷ גורן עגולה.⁵⁸

גם כאן יחידה ב מסבירה את ההיבט הגרפי, ואילו המילית 'כי' שביחידה ג קושרת את הדיון הן לצד הגרפי והן – כך אפשר להניח – לרעיון הצדק המובלע בשם האות צד"י. כך הדבר במקרה נוסף, שכבר הזכרתי לעיל:

[א] ר [ב] עשוי כמין ספינה ותורן בתוכה. למה⁵⁹ [ג] כי רהב שרה של ים כשהעולם הולכים בספינה בימות החמה הוא מביא פעמים רבות סרחון ומתים אותם שבספינה ואם יזכיר אדם שם אדי כו⁶⁰ יפסוק הסרחון. ובימות⁶¹ החורף מצוי רוח סערה יזכור כמו כן זה השם ויפסוק.⁶²

55 מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט "אל נא לעולם תוערץ": והערות על ייחודה של הגותו של מחבר נשכח מאשכנז', מורשת ישראל, ב (תשס"ו), עמ' 8.

56 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' עב-עג.

57 בכ"י א, פור נוסף: 'דרך הפתח'.

58 כ"י א, פ.

59 שאלה רטורית זו מופיעה גם במקרה של כמה אותיות אחרות. ראו למשל בפירושים לאותיות למ"ד, מ"ם וסמ"ך. אולם יש לציין כי שאלה רטורית זו מופיעה כמה פעמים גם אצל ר' אלעזר מוורמס, ספר השם, ירושלים תשס"ד, עמ' ב, ד, ה, מא, מח ועוד.

60 בנוסח הארוך במקום הזה השם הוא אדיררון. ראו לעיל הערה 11.

61 מכאן חסר בכ"י ב.

62 כ"י א, פ. ר. כ. זה נמצא בנוסח הארוך: וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' עה.

הפרשן דרש את האות רי"ש כרומזת לרהב, בשל היותה רומזת בתלמוד על שר או שרת הים.⁶³ דומה כי גם השם אדירירון נבחר בשל קיומן של שתי אותיות רי"ש בתוכו. בשלוש הדוגמאות שהבאתי מהפירוש הקצר אמנם חסרות גימטריות, המאפיינות במקרים רבים מאוד את המעבר מיחידה א ליחידה ב בכתבי ר' נחמיה. אפיון זה חשוב מאוד לסוג השיח של ר' נחמיה, אך אפשר להסביר את היעדרו בנוסח הקצר בהיעדר היבט לשוני ביחידה א שיש בה רק היבט צורני. אציון שוב כי באותיות האחרות השיח המשולש נעדר בשל קוצר הפירוש, שמתייחס להיבט הגרפי בלבד.

ג. השיח המשולש בפירוש הארוך

בנוסח הקצר אין יחידות ב וג על האות גימ"ל. בכ"א, ב לא נכתב עליה דבר, אך בכ"י פ נאמר: 'יש לו ג' קרנים'. בנוסח הארוך של הפירוש יש טקסט מעניין שגם וינשטוק וגם אני עסקנו בו, אך יש מקום לניתוח נרחב יותר, שיברר פרטים שטרם נתבררו:

[א] ג' ⊆ [ב] 'גדול אדוננו ורב כח' (תה' קמז 5), [ג] יושב בכבודו על כסא הכבוד, שחקוקים שם שלשה מעלות לעלות על הכסא,⁶⁴ ושרפרף עומד על שלוש רגלים, ונקרא [א] אדמדמת. [ב] וכן⁶⁵ אדמדמת בגי' חתמיאל וגם זועות,⁶⁶ [ג] כי השרפרף ברתת וברעד מאימת שוכן על הכסא, ומטיף זיעתו וזיעת חיות הקודש לנהר דינור.⁶⁷

יש לציין כי כל הדיון הזה איננו קשור כלל לצורתה החיצונית של האות גימ"ל ב'אלפא-ביתא של מטטרון' אלא לאות הראשונה כפי שהיא מופיעה בראשית הפסוק ואחר כך לערך המספרי של האות, שלוש. יחידה ב מפרשת את האות גימ"ל – גדול, וחלק ממילות הפסוק שבו היא פותחת ידועות בספרות ההיכלות כרומזות בגימטרייה לגודל שיעור קומת האל. אולם כאן הכוונה לשיעור קומת הכבוד או לשיעור קומתו של מטטרון, כפי שמסתבר מיחידה ג, וכפי שפירש נכונה וינשטוק.⁶⁸ ואכן המונח כבוד משותף למובאה זו ולטקסט שהוא הביא לצורך השוואה, מתוך ה'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים':

63 וינשטוק, אלפא ביתא (שם), עמ' עה, הערה 1.
 64 בכתביו של ר' נחמיה החקיקה של שמות ודברים נוספים על כיסא כבוד תופסת מקום מרכזי, בייחוד ב'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים'.
 65 כך השתמש ר' נחמיה במילה זו גם ב'פירוש לשבעים שמות של שר הפנים' וב'פירוש להפטרה', כדי לציין לגימטרייה נוספת שבאה אחריה.
 66 אדמדמת = חתמיאל = זועות = 489. בכ"י לונדון, Or. 1055, דף 103א, התיבה 'זועות' מסומנת, כדי לרמוז לגימטרייה.
 67 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' סד. ולא אחזור על כל המקורות שווינשטוק כבר הפנה אליהם בהערותיו.
 68 שם, עמ' סד.

[א] זרחיהו [ב] גי' 'ורב כח' (תה' קמו 5),⁶⁹ [ג] לפי שהוא 'ורב כח' אלפי' רבוא פרסה. וכשעור הזה הב' מזריח כבודו על הכסא ויראה כבודו לאשר חפץ בו. [ב] וגי' ירכו⁷⁰ [ג] לפי שאין ישיבה למעלה⁷¹ אלא בשעה שהוא כותב וחותם זכות של ישראל נותנים לו רשות לישוב על כסא אחד עשוי כעין כסא הכבוד, ונותן ירכו הימנית על השמאלית כסופר, ויבא חתמיאל השר ויתן להדום רגליו שרפרף מאש אדומה ושמו אדמדמת, [ב] והיא גי' חתמיאל. [א] זרחיהו [ב] בגי' על כף האל,⁷² [ג] כי אחר שהוא כותב הזכות של ישראל נותן הספר על כף האל והב' מסכים וחותם עמו.⁷³

כאן השיח המשולש בולט מאוד. שני נושאים מצויים בשתי המובאות: הגימטרייה של 236, הקשורה לשיעור קומה, והגימטרייה של 489, הקשורה למלאך חתמיאל. די בשני הנושאים הללו כדי לאשש את הזיקה בין שני הטקסטים. ב'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון' יש גימטרייה שהתווספה לחתמיאל = אדמדמת, והכוונה למונח זועות = 489. זוהי צורה לשונית נדירה מאוד, ולדעתי אפשר לקבוע בוודאות את המקור שממנו נלקחה: אופן ידוע של ר' אלעזר בן קליר, 'זחיות הנה אשר מרובעות כסא'; נאמר שם: 'זועות בלי לזאות מחיל כסא',⁷⁴ והכוונה לחיות שמזיעות. ר' נחמיה כתב פירוש על פיוט זה וציטט בו מתוך הפיוט.⁷⁵ מתוך המובאה השנייה אפשר להיווכח בקרבה הרבה בין האל לבין מטטרון, קרבה שבאה לידי ביטוי גם במקרים אחרים אצל ר' נחמיה, ואפשר לתאר תפיסה זו כבעלת אופי ביניטרי.⁷⁶ מכל מקום הפועתן של ארבע המילים הנדירות אדמדמת, שרפרף, חתמיאל וזועות – שאין ביניהן קשר סמנטי – בשני טקסטים קצרים יחסית היא ראייה חזקה לזיקה מובהקת ביניהם.

69 זרחיהו = ורב כח = 236, הוא הגודל המפורסם שמופיע בספר 'שיעור קומה' לקומת האל.

70 בגימטרייה 236.

71 לפי התפיסה המדרשית אין המלאכים יושבים מלבד מטטרון, וזאת רק כאשר הוא צריך לכתוב וישיבתו גרמה לבלבולו של אלישע אחר. השוו גם לקטע מחוגו של ר' נחמיה שהדפסת: אידל, על הפירושים של ר' שלמה בן נחמיה לשם מ"ב אותיות (לעיל הערה 48), עמ' 233.

72 על כף האל = 236.

73 לפי הגרסה שנדפסה אצל ר' אברהם חמוי בספר סדר בית דין, ליוורנו 1858, ולפי הנוסח שבכ"ז ז'נווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290), עמ' 556. הנוסח הנדפס בספר החשק (לעיל הערה 6), דף א ע"א משובש. ראו גם: מ' אידל, 'בין אשכנז לקסטיליה במאה השלוש עשרה: השבעות, רשימות ושערי דרשות בחוגו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא והשפעותיהן', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 508–509; גולדרייך, שם הכותב (לעיל הערה 15), עמ' 143, הערה 90.

74 רבי אלעזר בירבי קליר, פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשע"ד, עמ' 347–351. ראו: שם, עמ' 348. על צורת בינוני של בניין קל של השורש ז"ע בכתב יד של המשנה ראו: מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 185, תודתי נתונה לפרופ' בר-אשר על הפניה זו.

76 ראו למשל: M. Idel, 'On Angels and Biblical Exegesis in Thirteenth-Century Ashkenaz', D. A. Green and L. S. Lieber (eds.), *Scriptural Exegesis: The Shapes of Culture and the Religious Imagination, Essays in Honor of Michael Fishbane*, Oxford 2009, pp. 215, 234–235, n. 19; וכן: אידל, פירושו של ר' נחמיה בן שלמה לשבעים שמות האל (לעיל הערה 40), עמ' 813, הערה 59.

יתר על כן, בשני המקרים הללו מדובר על הופעת הכבוד שגודלו כגודלו של שיעור קומה. אולם במובאה האחרונה ההדגשה היא על היות הכבוד זריחה שהאל מזריח על כיסא הכבוד. דעה זו מצויה אצל ר' יהודה החסיד, לפחות דור לפני ר' נחמיה:

כמו שיש חכמה שאחד רואה בכבוד ובמלאכים, שהביאו הדעת שלו אצל הכבוד והמלאכים. ואם תאמר, והלא בחדקל ובאובל הנהר ראה? כי בתחילה הביאו את הדעת, וכנגדו פתחו הרקיע והזריחו בחדקל כנגד פתיחות השמים. הלא תראה חמה זורחת על בגד צבוע אדום או ירוק, ובכותל שכנגד מראה הבגד. ובמקום שהנביא צופה זריחות מראות אלהים הזורח למטה כנגד מראות של מעלה ומלאכים מזומנים לרדת מאותם מראות של מעלה. ויש מלאכים שאין זוכים לצפות בגוף המרכבה, וכשיש למטה הזריחה, הרי כעין חמה שזורחת דרך חלון כמו עמוד, כל מן המראות עד חדקל ואובל. וכן היה ליעקב אבינו שנפתח פתח כנגד המרכבה נגד כסא הכבוד, ועל זריחות מראות מן השמים לארץ (שבשמים) נקרא 'סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה' (בר' כח 12).⁷⁷

באותו חיבור של ר' יהודה החסיד נאמר: 'וכשמדמה לנביאים לזה כך דוגמת אישון בת עין והמקיף דוגמתו; ובמקום חלונות וצל, וצל של זריחות חמה במים וחלב ובכותל – דומה לדומה. כך נראה לנביאים הפנים והכבוד שכלפי הנבראים מעין שכלפי העצם'.⁷⁸ למרות ההבדלים בין שני המחברים, ברור הדמיון בשימוש במונח זריחה בקשר להופעת הכבוד. ייתכן שר' נחמיה הושפע מחוג משפחת קלונימוס, אך אפשר כי שניהם ינקו בצורה עצמאית ממסורת משותפת.⁷⁹

הבאתי את שני הטקסטים הללו כדי להראות לא רק את הקרבה המושגית ביניהם – הקשורה לתורת הכבוד ולמה שר' יהודה החסיד כינה זריחה – אלא גם את השוני בסוגי השיח של שני מחברים אלה. כך הדבר גם באשר למה שמצוי בחוג הכרוב המיוחד: חוג משפחת קלונימוס וחוג הכרוב המיוחד לא השתמשו בשיח המשולש, ודאי לא בתדירות הרבה הניכרת אצל ר' נחמיה. גם בפירושים לאותיות אחרות בנוסח הארוך אפשר להבחין בשימוש בשיח המשולש.⁸⁰ אביא כאן רק דוגמה אחת נוספת:

77 'דן, עיונים בספרות חסידי אשכנז, רמת גן תשל"ד, עמ' 172. 78 עמ' 170. ראו גם: מ' אידל, 'לגלגוליה של טכניקה קדומה על חזון נבואי בימי הביניים', סיני, פו (תש"ם), עמ' א-ז. על הצל בקשר להתגלות הכבוד באשכנז ראו: נ' בן-שחר, 'כתב יד נירנברג, ספריה עירונית Cent. V, App. 5 ומסורת סוד אשכנזית מהמחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה – עיון מחודש', דעת, 82 (תשע"ז), עמ' 80.

79 ד' אברמס, "סוד כל הסודות": תפיסת הכבוד וכוונת התפילה בכתבי ר' אלעזר מזורמס והדיה בכתבים אחרים, דעת, 34 (תשנ"ה), עמ' 60-81. אברמס הבחין בשני מישורים של הכבוד: העליון, בעל המעמד האונטולוגי, והתחתון, שמתגלה לנביאים, ושהוא כעין זריחה לצורך התגלות מסוימת ומננית. ראו גם באותיות אל"ף, בי"ת, דל"ת, למ"ד, שי"ן, תי"ו.

[א] פ [ב] עשוי כעין דלי ויש לו שלש קרנים [ג] כי הקב"ה פירנס את ישראל במדבר [...] [ב] לכך עשוי כעין באר [ג] כי כשתלמיד חכם פוצה פה לדרוש בתורה שכינה שורה עליו.⁸¹

בשני המקרים, דהיינו בפירוש על האות ג' ופ', יחידה ג מבארת את האות פ"א באמצעות הביטוי 'פוצה פה', כיוון שהוא מייחס חשיבות רבה להשגת היכולת לדרוש.⁸² לאור חשיפת קיומו של הנוסח הקצר אפשר להבין טוב יותר את צמיחתו של הנוסח הארוך. ברוב המקרים הנוסח הארוך העתיק תחילה את דברי הנוסח הקצר והוסיף לו יחידה ג. בכמה מקומות בנוסח הארוך יש קטעים הפותחים בציון ד"א, ושהם דיון בעל אופי שונה מהנוסח הקצר.⁸³ אולם במקרים אחרים הנוסח הקצר מצוטט כד"א.⁸⁴ ואילו במקרה אחד דברי הנוסח הקצר התפצלו בין מה שמובא לפני הציון ד"א למה שמובא אחריו.⁸⁵ באות נר"ן המשפט שבנוסח הקצר מובא כאמור בשם ד"א. מכל מקום העיבוד של הנוסח הקצר לנוסח הארוך נעשה לא יאחר מאמצע המאה השלוש עשרה, כיוון שבשנות השמונים של מאה זו כבר הגיע הנוסח הארוך לרומא והועתק שם פעמיים.⁸⁶ יש לציין כי כבר בשני כתבי היד המוקדמים הללו נמצא בצמוד לפירוש הארוך ציור המרכבה יחד עם שמות קודש ומגן דוד, וכך הדבר גם בכתבי יד של הפירוש הקצר, ונושא זה ראוי לעיון בפני עצמו.⁸⁷

81 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' עד.

82 ראו: אידל, בין אשכנז לקסטליה (לעיל הערה 73); וכך: גולדרייך, שם הכותב (לעיל הערה 15). ראו גם בנוסח של הפירוש לשבעים שמות של שר הפנים, שבכ"י בניהו ק 418, דף 26ב: 'דברביאל לפי שכשת"ח יושב ודורש בקהל מושך בקרבו החכמה ודורש שכמעין נובע'. פסקה זו איננה בכמה מהנוסחים של חיבור זה.

83 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' סב, סג, סד, סה, סו, סז, סט, ע, עב.

84 ראו האות סמ"ך: שם, עמ' עג.

85 ראו האות תי"ו: שם, עמ' עו.

86 ראו: אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, א, ירושלים ותל אביב, תשנ"ח, עמ' 41, מס' 5; עמ' 44, מס' 38. שני כתבי היד הללו היו בצדק בין ארבעת כתבי יד שווינשטוק השתית עליהם את מהדורתו.

87 ראו: כ"י פרמה, 2784, דף 106ב; כ"י ר, דף 1א-1ב ועוד. וראו גם: D. Abrams, 'Ma'aseh Merkabah as a Literary Work: The Reception of the Hekhalot Traditions by the German Pietists and Kabbalistic Reinterpretation', *Jewish Studies Quarterly*, 5 (1998), p. 339. בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8128, כתב יד חשוב ביותר לחקר ספרות ההיכלות, בדף 43ב, בסיום נוסח מסוים של ספר 'שיעור קומה', יש ציורים של שתי אותיות עיניים ולידם כתוב 'סליק מרכבה רבא'. והשוו לאותיות עיניים שם בקשר לשאלת חלום, שם, דף 16א. במקרה הראשון סביר להניח כי המונח חותמות שנוכר קודם לכן כמה פעמים מתייחס לצורות של אותיות העיניים. השוו: P. Schäfer et al. (eds.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1981, §707, p. 260; K. Herrmann and C. Rohrbacher-Sticker, 'Magische Traditionen der New Yorker Hekhalot-Handschrift: JTS 8128 in Kontext Ihren Gesamtredaktion', *Frankfurter Judaistische Beiträge*, 17 (1989), pp. 101-149. וראו גם לעיל הערה 21.

ד. ר' נחמיה או ר' אלעזר מוורמס?

שלום סבר תחילה שהנוסח הארוך נתחבר במזרח.⁸⁸ בכמה מקומות בכתביו הוא גרס כי המחבר אשכנזי,⁸⁹ בדיון אחד הזכיר את תקופת הגאונים בקשר למקורות הפירוש, אף כי המחבר נחשב לאשכנזי,⁹⁰ ואילו במקום אחר הוא העלה את האפשרות שהמחבר היה ר' אלעזר בן יהודה מוורמס המפורסם.⁹¹ וינשטוק נטה לראות בחיבור זה יצירה שקשורה לבית מדרשו של רש"י, אף כי הוא חשב שמקורותיו מוקדמים, היה מודע לתפוצתו של החיבור בקרב חסידי אשכנז, וחשב שהפירוש לשבעים שמות של מטטרון' השתמש ב'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון'.⁹² לדעתי שני החוקרים הללו לא פירטו מדוע הציעו את הצעותיהם, ומשום כך אין הן הצעות מבוססות אלא התרשמויות בלבד, שעשויות היו להתחלף מזמן לזמן.

ככל הידוע לי הטקסט היחיד של ר' אלעזר מוורמס שנוגע לכתב המיוחד של האותיות, ואשר טרם הובא לדיון במחקר, לא נקט את המינוח המיוחד של הפירוש שנדון לעיל, שהרבה להשתמש בתיבה 'קרן'. בחיבורו 'סודי רוזי'א' כתב ר' אלעזר כהאי לישנא:

אבל ד' החיות וד' האופנים תקועים בגוף אחת, אבל מחמת [גביהן] גובהן ומחמת אש שלהן יש להם יראה ומפחדין לראותן, והנביא נרעד מפניהם, וגבותם מלאות עינים' (יח' א 18)⁹³ לכך כל אותיות המלאכים⁹⁴ עשויים כעינים לפי שהם מלאים עינים, כך העינים סביב לארבעתן.⁹⁵

88 G. Scholem, *The Messianic Idea in Israel*, trans. M. Meier, New York 1971, p. 265
89 ראו בנוסח העברי המורחב של מאמרו על מגן דוד שנדפס לאחרונה: שלום, מגן דוד (לעיל הערה 4), עמ' 25, שם הוא גרס שה'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון' הוא חיבור אשכנזי.

90 ראו בסיכום מפעלו המחקרי: G. Scholem, *Kabbalah*, Jerusalem 1974, p. 365
91 G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, trans. A. Arkush, ed. R. J. Z. Werblowsky, Philadelphia, PA and Princeton, NJ, 1987, p. 328, n. 267
ביתות, אך מאמרו של וינשטוק נדפס בשנת מותו של שלום, והוא לא יכול היה להגיב עליו. שלום סבר שר' אלעזר מוורמס הוא שאסף את כל המסורות שהגיעו מהמזרח לאשכנז דרך איטליה. ראו: ג' שלום, 'הבדלה דר' עקיבה', שדים, רוחות ונשמות: מחקרים בדימונולוגיה מאת גרשם שלום, בעריכת א' ליבס, ירושלים תשס"ד, עמ' 152.

92 וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' נט-ס.
93 השוו לשימוש בפסוק זה בקשר לאותיות העיניים ב'רעיא מהימנא', שנדפס בספר הזוהר, ג, דף רכט ע"א, על דרך כתיבת השם בן ד' אותיות. לעומת זאת כשפירש ר' נחמיה פסוק זה, כמו ב'פירוש להפטר', כ"י ברלין, Qu. 942, דף 157א, הוא לא הזכיר את אותיות המלאכים.

94 השוו לביטוי 'כתב המלאכים' ב'ספר המשכיל' של ר' שלמה שמחה בן אליעזר מטריוש שבצרפת, שנשתמר בכתב יד יחיד, כ"י מוסקווא, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 508, דף 19ב. הביטוי מופיע שם בפירוש של האלף-בית על דרך המדרש. בדיון באות מ"ם הובאה שם צורה של סימן עיניים שאינה זהה ל'אלפא-ביתא של מטטרון'. על חיבור זה ראו: י"מ תא-שמע, 'ספר המשכיל' – חיבור יהודי-צרפתי בלתי ידוע מסוף המאה ה"ג, הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, ירושלים, תשס"ד, עמ' 133–156. על

אולם בנוסח הדברים הללו כפי שנמצא בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 850,⁹⁶ במקום המילים 'לכך [...] כך', כתוב: 'כך' , ולדעתי אין ספק כי זהו הנוסח המקורי. צורה מסוימת זו איננה נמצאת בצירויים שב'אלפא-ביתא של מטטרון', אך היא ידועה היטב בכתבי יד מאגיים כבר בכתבי הגניזה ובמקורות נוספים רבים.⁹⁷ הסימנים העגולים שבצורות האותיות המיוחדות, שמקורם ככל הנראה קשור לכוכבים, הפכו כאן לתפיסה איזומורפית לעיני המלאכים שביח'א, נושא שלא נדון בשום מקום בשני הפירושים שאני עוסק בהם כאן. גם האופי הנומינוזי של המלאכים איננו בא לידי ביטוי בפירושים ל'אלפא-ביתא של מטטרון'. מכל מקום דבריו של ר' אלעזר, שהשתמש בלשון רבים (מלאכים), מלמדים כי כבר בראשית המאה השליש עשרה לכל המאוחר היו באשכנז כמה אלפא-ביתות שיוחסו למלאכים, מה שכינתי לעיל השלב הראשון. ההבדלים בין ר' נחמיה לר' אלעזר על פי הקטע שהבאתי לעיל, הם חלק מההבדלים העמוקים יותר שתיארת במקום אחר.⁹⁸ ר' אלעזר התייחס לזיקה בין אותיות למלאכים במקום נוסף בחיבורו:

ואין לדבר מן האורה איך יצאה מדיבורו הנה אנו רואים האש ואת האורה ואת צביעתה בכמה פנים ופעמים נשמע קולה, ואנו לא נוכל לעמוד על עיקרה ואיך נוכל לעמוד על נעלם ונסתר, אך כאשר קבלת אבותינו בדינו נגיד כי צוה למים להאיר מדבר קדשו. ואומר לך משל אמת, כאדם שחקק האותיות מן דמות אותן מלאכים שהשטינוהו ובעט בהם הקב"ה והפילים משמי מרום. מצאם אדה"ר ישב וחקק את דמותם מא' ועד תי"ו, כן המים

עיסוק של מחבר זה במאגיה ראו להלן הערה 97. על הזיקות הקדומות בין אותיות למלאכים ועל גלגוליהן המאוחרים ראו: מ' אידל, עולם המלאכים: בין התגלות להתעלות, תל אביב 2008, עמ' 19–29.

95 ספר סודי רוויא השלם, ירושלים תשס"ד, עמ' 117; וכך גם: ספר סודי רווי, מהדורת א' אייזנברג, ירושלים תשס"ד, עמ' קטו. במהדורה זו, עמ' קכג, נמצאת הצורה הזאת אך בלי קשר לאותיות המלאכים. לדעתי יש להשוות את דבריו של ר' אלעזר שציטטתי לחיבור העברי של בעל ספר 'תיקוני זוהר'. ראו: א' גוטליב, הכתבים העבריים של בעל תיקוני זוהר, ירושלים תשס"ג, עמ' 160 ומקורות הנוספים בהערה לשורה 518, בייחוד תיקונים שבווהר חדש, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשל"ח, דף צד ע"ד.

96 דף 49א. צורה דומה מופיעה ב'פירוש למרכבה' לר' יעקב בן יעקב הכהן, שנדפס יחד עם פירושו של ר' אלעזר מוורמס למרכבה: פירושי המרכבה לר' אלעזר מוורמס ולר' יעקב בן יעקב הכהן, מהדורת א' פרבר-גינת וד' אברמס, לוס אנג'לס 2004, עמ' 122. אך הצורה נדפסה שם לפי הציור בכ"י רמת גן, אוניברסיטת ברא"ל 1037, דף 37ב.

97 ראו: כ"י פריז, heb 851, דף 9א (נזכר שם ר' שלמה מטרויש שהוא בלי ספק המחבר של הספר שהזכרתי לעיל הערה 94), 23א, 24א; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 15299, דף 152ב; כ"י וטיקן, ebr. 243, דף 21א; כ"י ז'נווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290), עמ' 393, 464, 467, 474, 475, 491, 496, 506, 507, 580, 623; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Hebr. 8° 476, דף כד ע"א–ע"ב, נט ע"א, שיפמן ושוורץ, לחשים עבריים וארמיים (לעיל הערה 28), עמ' 114; רויאל המלאך (לעיל הערה 38), דף מא ע"א, מד ע"א–ע"ב. ייתכן שאותיות המלאכים זהות אצלו לחותמות המלאכים, ביטוי שחוזר הרבה בספרו של ר' אלעזר מוורמס. ר' נחמיה לא השתמש בביטוי חותמות. ראו גם: ויטאל, ספר הפעולות (לעיל הערה 28), עמ' רעט.

98 אידל, כתבים אבודים (לעיל הערה 3).

היו מאירים ממלאכים שבהם, ועוד כמו שאדם מאיר נר בביתו להאיר כן כשברא עולמו בדבור צוה הקב"ה על צלילות המים להוציא אור להאיר לעולמו 'ויהי אור'.⁹⁹

אינני מתיימר להבין את הדברים עד תומם אך נראה לי כי עיקר העניין בהקשר שלנו הוא שהקב"ה הפיל את המלאכים שקטרגו. הביטוי 'בעט בהם' מעניין מאוד ואין לי מקבילה לו. אולם לענייני חשובה במיוחד ראיית המלאכים כבעלי צורה של אותיות, והיא מבטאה תפיסה קדומה מאוד.¹⁰⁰ העתקת צורת האותיות דווקא ממלאכים שנפלו עשויה להיות קשורה לאלפא-ביתות של מלאכים ששימשו לצרכים מאגיים.¹⁰¹ פירוש כזה יחבר את הרמזים למיתוס שנמצאים אצל המחבר האשכנזי לטענה החוזרת בכמה טקסטים קדומים על גילויי המאגיה בידי המלאכים שנפלו. אולם עתה המאגיה שנתגלתה, לפי פירושי, היא מאגיה לשונית.

כאמור לדעתי הוכחתי שהמחבר הוא ר' נחמיה בן שלמה הנביא, מחבר אשכנזי בן דורו הצעיר במקצת של ר' אלעזר מוורמס, אך הוא לא היה מן החוג של משפחת קלונימוס, ואין למנות אותו עם מי שנקראים חסידי אשכנז. לאחרונה שלל יוסף דן זיהוי זה. אינני רואה סבירות לדחייתו של דן את בעלותו של ר' נחמיה על הנוסח הארוך של ה'פירוש לאלפא-ביתא של מטטרון'. דן לא התמודד עם דעתו של שלום שייתכן שר' אלעזר הוא המחבר ולא עם טענותי שר' נחמיה הוא המחבר. לדעתי יש לייחס לר' נחמיה גם את הנוסח הקצר של הפירוש, שדן לא ידע על קיומו. טענתו שאין בחיבור זה קרבה לתורתם של 'בעלי הסוד' באשכנז, אין בה ממש, שכן אין לראות את היצירה המקיפה והמגוונת מבחינה מושגית שנוצרה באשכנז כאילו יש בה רק דפוס אחד מובהק בלבד, אוטורי,¹⁰² בשל הראייה המכלילה של מה שהוא מכנה 'בעלי הסוד' באשכנז. בכלל ספק גדול בענייני אם ר' נחמיה אכן נמנה עם 'בעלי הסוד',¹⁰³ ומכל מקום אין גישה אוטורית ניכרת כלל בשני הנוסחים של הפירוש שנדונו כאן, וכך הדבר גם ברוב רובם של חיבוריו האחרים. דן התנגד גם לזיהוי חיבורים אחרים שהצעתי לקבוע כיצירותיו של ר' נחמיה,¹⁰⁴ בטענה שכל החיבורים שאת הקשרים ביניהם הראיתי הם אנונימיים, ושמחבריהם אינם ידועים. אך טענה זו בטעות יסודה: בסעיף ב לעיל הראיתי כי השיח המשולש נמצא בשני טקסטים שבעלותו של ר' נחמיה עליהם ברורה לגמרי, ואיש לא חלק על בעלות זו; יש אפוא ראיות פנימיות לזיהוי; דן

99 סודי רווי, מהדורת אייזנבך (לעיל הערה 95), עמ' כד. ראו גם: רוזאל המלאך (לעיל הערה 38), דף יב ע"ב. וכן: כתבי אברהם עפשטיין, מהדורת א' הברמן, ירושלים תש"י, עמ' קה, הערה 9. וראו עוד בסוף המאמר על 'ספר רוזאל'.

100 ראו: אידל, עולם המלאכים (לעיל הערה 94), בייחוד עמ' 27-29, השוו גם לר' אברהם בר' עזריאל, ספר ערוגת הבשם (לעיל הערה 11), א, עמ' 131: 'הר"א אלעזר ז"ל כתב פי' של זה הדבר היינו, שהמלאכים נבראו בדמות האותיות ועומדים לפני כסא הכבוד'. ההקשר הוא קיומן של האותיות בתחום המרכבה בעולם העליון.

101 ראו: וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1); אידל, הפירוש האנונימי (לעיל הערה 2), עמ' 255-265.

102 ראו: י' דן, תולדות תורת הסוד, ו, ירושלים תשע"א, עמ' 874.

103 עמ' 883-891; ואילו שם, עמ' 874, נראה שהוא מייחס לי טענה שר' נחמיה היה 'אחד מבעלי הסוד המובהקים ביותר בתקופה זו באשכנז', בלי לציין לדברים מסוימים שלי או לסיבת היותו של מחבר זה 'אחד מבעלי הסוד' שהיה חשוב כל כך. 104 שם, עמ' 835, 867-874.

לא היה מודע לתכונה סגנונית זו שמשותפת להרבה מחיבוריו של ר' נחמיה, כפי שהראיתי לעיל בקיצור נמרץ. התנגדותו של דן לזיהויים שהצעתי לא לוותה בנייתוח היצירות או בהצעה חלופית לזיהוי מחברן. ככל שידוע לי התנגדויותיו להצעותי לזוהות את ר' נחמיה כמחברם של החיבורים הללו לא נתקבלו עד עתה במחקר.¹⁰⁵

לדעתי יש לראות בר' נחמיה מחבר שמצא אלפא-ביתא שהייתה מיוחסת למטטרון (סביר פחות להניח כי הוא בחר בשם המלאך),¹⁰⁶ ועל ידי הפירושים שפירש עליה הוא תרם לשימור החותמות העתיקות בימי הביניים ולהפצת חלק מהן. יש לראות את פירושו כמבוסס על חומר שהגיע מהמזרח, מה שכיניתי לעיל כשלב הראשון, שנמצא במרכז אירופה כתוצאה מהמערכת הגדול, בסביבות סיום האלף הראשון במניין הרגיל.¹⁰⁷ אציין בהקשר זה כי בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 806, דף 121א, בסיום חיבור עברי של בעל ספר 'תיקוני זוהר', יש רשימה של עשרה שמות מלאכים המקבילים לעשר הספירות: רויאל, יופיאל, בואל, מיכאל, גבריאל, רפאל, ענאל, נוריאל, אוריאל שמיאל, אחר כך נאמר 'תחתמני בחותם השלום, ותכתבני בספר חיים טובים ושלום', ומיד אחר כך יש סימן בכתיבת עיניים: [] שמקביל לאות עי"ן ב'אלפא-ביתא של מטטרון'.¹⁰⁸ סביר להניח כי זהו חלק מהתעניינות בדברי ר' נחמיה הניכרת יפה בכתב יד זה, כפי שאראה במקום אחר. לפי זה סביר להניח כי הסימן הזה הוא סוג של חותם מלאכים. גם בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 790 מופיעים שלושה שמות מפורשים, כתובים בעיגולים, שמספרם עולה ל-72, אך כתיבה זו איננה נמצאת בדפוסים של 'תיקוני זוהר'.¹⁰⁹

105 ראו למשל: י' ליבס, עלילות אלהים: המיתוס היהודי – מסות ומחקרים, ירושלים תשס"ט, עמ' 279–281, 294–295; גולדריין, שם הכותב (לעיל הערה 15), עמ' 174, 285–286, 306; א' אפטרמן, "מלך מעוטר ברקמי שיר": פרק בהיסטוריה של התפילה והשירה המיסטית ביהדות, דעת, 81 (תשע"ו), עמ' 58–60; נ' בן-שחר, ר' אביגדור כ"ץ, ר' נחמיה הנביא וחוג הכרוב המיוחד, קבלה, לב (תשע"ה), עמ' 175–221; חזן-רוקם, כוכב דוד (לעיל הערה 4), עמ' 83.

106 נראה שההעדפה של 'אלפא-ביתא של מטטרון' קשורה לתפיסה של מטטרון כמלאך הכותב את זכויותיהם של ישראל. ראו למשל: בבלי, הגיגה טו ע"א.

107 ראו: מ' אידל, 'התפנית הליטורגית: מקבלות ספרד לקבלות צפת, ועד לראשית החסידות', א' ארליך (עורך), התפילה היהודית: היבטים חדשים, באר שבע תשע"ו, עמ' 9–12. וראו גם: הנ"ל, 'ספרות ההיכלות, המודל האקססאטימיסטי וגלגוליהם', מדעי היהדות, 52 (תשע"ז), עמ' 163–177. יש לציין כי כתיבת אותיות עבריות, בייחוד של אותיות של השם בן ד' אותיות ושל שם שדי באמצעות כ"ד עיגולים, ידועה היטב בקבלה במאה השלוש עשרה. ראו: שלום, מקורות הקבלה (לעיל הערה 91), עמ' 329. ראו גם הטקסט של ר' יצחק דמן עכו שנשמר בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 1848, דף 14א; כתב היד של מר ברלין, דף נח ע"ב – ס ע"א; ויטאל, ספר הפעולות (לעיל הערה 28), עמ' שסה. במקרה אחד נכתבה האות ש"ן באמצעות עיגולים בספרו של ר' שם טוב אבן גאון, בדי ארון, מהדורת ש' לוינגר, ירושלים תשכ"ג, עמ' 104. גוטליב, הכתבים העבריים (לעיל הערה 95), עמ' 122. הסימן הזה נמצא בכתב היד ולא הועתק בדפוס. השוו: וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' עג.

108 כ"י פריז, heb. 790, דף 269, והשוו: זוהר, ג, דף רכט ע"א. צורה זו של כתיבת השם המפורש מצויה אחר כך בקבלת האר"י. ראו: B. Goldman-Ita, *Hasidic Art and the Kabbalah*, Leiden and Boston 2018, pp. 30-31. ראו גם להלן הערה 138.

ה. על חותמות אסטרו־מאגיות: המסלול הספרדי

לדעתי יש להתייחס לנושאים שנדונו לעיל בראייה רחבה בהרבה, הן ביהדות והן מחוצה לה. במסגרת הדיונים באלפא־ביתות השונות של המלאכים שנסקרו עד כה יש לציין כי צורות דומות מאוד של סימנים היו בנמצא במאגיה ההלניסטית, המוסלמית¹¹⁰ והלטינית בימי הביניים וכן במאגיה היהודית.¹¹¹ הן מופיעות למשל בחיבור המאגי המפורסם ביותר בימי הביניים,¹¹² שתורגם פעמיים לעברית, מערבית ומלטינית; בתרגום הראשון, כבר בשלהי המאה השלוש עשרה, נקרא החיבור 'תכלית החכם'.¹¹³ זהו חיבור אסטרו־מאגי שנשתמר בערבית, ושכותרתו

110 L. Massignon, 'La philosophie orientale d'Ibn Sina et son alphabet philosophique', idem, *Opera Minora*, II, Beirut 1963, pp. 591-605; H. A. Winkler, *Siegel und Charaktere in der Mohammedanischen Zauberei*, Graz 2006, pp. 59, 76-195; rpr. *Graz* 2006, pp. 59, 76-195; עמ' 68-73. ראו גם H. Biedermann, *Lexikon der magische Künste*, München, 1986, pp. 111-114; ולאהרונה את המאמר שטרם התפרסם של Lloyd D. Graham, 'Possible Origins of the Symbols' באתר Academia.edu

111 אינני מתיימר לסקור כאן את כל המופעים של אותיות העיניים באסלאם – בין היתר בקשר למלאכים המאגיים – מופעים שחלקם תורגמו לעברית או לספרות המאגית היהודית, למשל ב'ספר הפעולות' של ר' חיים ויטאל.

112 H. Ritter and M. Plessner, 'Picatrix': *Das Ziel des Weisen von Pseudo-Magriti*, London 1962; D. Pingree, *Picatrix: The Latin Version of the Ghayat Al-Hakim*, London 1986; על השפעתו הגדולה של החיבור בימי הביניים והרנסנס ראו: A. Warburg, *The Renewal of Ancient Paganism*, trans. D. Britt, Los Angeles, CA 1999, pp. 643, 687, 691, 701-702, 734, 735, 736, 753; E. Garin, *Astrology in the Renaissance: The Zodiac of Life*, London 1990, pp. 29-55; F. A. Yates, *Giordano Bruno, and the Hermetic Tradition*, Chicago, IL and London 1979, pp. 49-57, 69-72, 80-82, 107-108, 141-142, 370-371; K. van Bladel, *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science*, Oxford 2009; I. P. Couliano, *Eros and Magic in the Renaissance*, trans. M. Cook, Chicago, IL and London 1987, pp. 142-143. בהקשר זה אציין כי אין זיקה בין האלפא־ביתות של המלאכים שאני דן בהן כאן לבין הדיונים הרבים בלשון המלאכים בסכולסטיקה הנוצרית בייחוד במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. ראו בייחוד: T. Suarez-Nani, *Connaissance et langage des anges selon Thomas d'Aquin et Gilles de Rome*, Paris 2002; Th. Kobusch, 'The Language of Angels: On the Subjectivity and Intersubjectivity of Pure Spirits', I. Iribarren and M. Lenz (eds.), *Angels in Medieval Philosophical Inquiry: Their Function and Significance*, Aldershot and Burlington, VT 2008, pp. 131-142; B. Faes de Mottoni, 'Enuntiatores divini silentii: Tommaso d'Aquino e il linguaggio degli angeli', *Medioevo*, 12 (1986), pp. 199-228; B. Roling, *Locutio Angelica: Die Diskussion der Engelsprache als Antizipation Einer Sprechaktheorie in Mittelalter und Fruher Neuzeit*, Leiden 2008; idem, 'Angelic Language and Communication', T. Hoffmann (ed.), *A Companion to Angels in Medieval Philosophy*, Leiden and Boston 2012, pp. 223-260; B. Tătaru-Cazaban, *Corpul Ingerilor: Fragmente dintr-o istorie a ierarhiilor cerești*, Bucharest 2017, pp. 124-159. אך ראו לקראת סוף מאמר זה בדיון על ר' לוי יצחק מברדיטשב. מ' אידל, 'הפירוש המאגי והניאופלטוני של הקבלה בתקופת הרנסנס', מחקר ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ב), עמ' 66-67; הנ"ל, "סדר-הלימוד" של ר' יוחנן אלימנו', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 311-312;

'ג'אית אלחכים', אך מקורותיו הלניסטיים ובחלקם אולי בכליים.¹¹⁴ החיבור תורגם בידי יהודה בן משה לקסטיליאנית וממנה תורגם ללטינית, כל זה במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. בתרגומו הלטיני, בשם *Picatrix*, הוא היה נפוץ מאוד בכתבי יד, והיה בעל השפעה ניכרת בימי הביניים וגם בתקופת הרנסנס, ובכלל זה בפירנצה, הן בקרב יהודים והן בקרב נוצרים.¹¹⁵ בהקשר של הדיון כאן יש לציין שבספרות אסטרו-מאגית זו היו צורות שונות של קרקטרים, חותמות שאינן אלפא-ביתא. הכוונה לקבוצות סימנים שמסודרים לרוב לפי שבעת כוכבי הלכת, בין שלושה לחמישה סימנים תחת כל אחד מהכוכבים. בין הסימנים הללו יש כאלה המצוירים בצורה דומה מאוד למה שנמצא באלפא-ביתות של המלאכים, אך לרוב הסימנים אינם חופפים את צורות האותיות שעסקתי בהן לעיל.¹¹⁶ הגישה האסטרו-מאגית התקבלה לעולמם של כמה הוגי דעות בפרובנס ובספרד ולפעמים התערבבה עם חומר שנקרא בשם 'ספר רוזאל', הן בנוסח הלטיני והן בתרגום העברי, ואני מכנה את המהלך הזה חלק מהמסלול הספרדי.¹¹⁷ כל זאת, יש להדגיש,

- R. Leicht, *Astrologumena Judaica*, Tübingen 2006, pp. 316-322; D. Schwartz, *Studies on Astral Magic in Medieval Jewish Thought*, trans. D. Louvish and B. Stein, Leiden 2005, pp. 101-103; S. M. Wasserstrom, 'An Unwritten Chapter: Notes toward a Social and Religious History of Geniza Magic', S. Shaked (ed.), *Officina magica*, Leiden 2005, pp. 278-280
- D. Pingree, 'Some of the Sources of the *Ghayat al-Hakim*', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 43 (1980), pp. 1-15; H. and R. Kahane and A. Pietrangeli, 'Picatrix and the Talismans', *Romance Philology*, 19 (1965-1966), pp. 574-593; Sh. Pines, 'Le *Sefer ha-Tamar* et les *Maggidim* des Kabbalists', G. Nahon and Ch. Touati (eds.), *Hommage à Georges Vajda*, Louvain 1980, pp. 333-363
- N. Weill-Parot, 'Dans le ciel ou sous le ciel? Les anges: עמ' 540-511. וראו גם: Les anges dans la magie astrale, XIIe-XIVe siècle', H. Bresce and B. Grévin (eds.), *Les anges et la magie au Moyen Age*, Rome 2002, pp. 753-771
- ראו אידל, סדר הלימוד (לעיל הערה 113), עמ' 311-312 והערה 72.
- ראו למשל בתרגום העברי שבכ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 214, hebr. דף 65-63, 65-68. אך הסימנים הללו טלימנים או חותמות. ראו: פינגרי, פיקטריקס (לעיל הערה 112), עמ' 63-65, 68-69. אך יש בספר זה גם סימנים בעלי אופי שונה לגמרי. ראו: כ"י מינכן, 214, hebr. דף 65-58. בדף 55-58 ב-יש ערבוב בין שני סוגי הסימנים. דיונים בחיבור זה בעולם הנוצרי עד הרנסנס האיטלקי ראו לאורך חיבורו המרשים של N. Weill-Parot, *Les 'images astrologiques' au Moyen Age et à la Renaissance, Spéculations intellectuelles et pratiques magiques (xiie-xve siècle)*, Paris 2002; Benedek Láng, 'Characters and Magic Signs in the Picatrix and Other Medieval Magic Texts', *Acta Classica*, 47 (2011), pp. 69-77
- A. Garcia Avilés, 'Alfonso X y el *Liber Razielis*: imágenes de la magia astral judía en el scriptorium alfonsí', *Bulletin of Hispanic Studies*, 74 (1997), pp. 21-39; idem, 'Two Astromagical Manuscripts of Alfonso X', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 59 (1996), pp. 14-23
- לייכט, ענייני אסטרו-לוגיה יהודיים (לעיל הערה 113), עמ' 187-193, 331-341; שורץ, מחקרים על מאגיה אסטרו-לוגית (לעיל הערה 113); אידל, הפירוש המאגי והניאופלטוני (לעיל הערה 113), עמ' 67-68. על השפעות הרמטיות בקבלה ראו: P. Lucentini, I. Parri, M. Idel, 'Hermeticism and Kabbalah',

לאחר ההתקפות החריפות והחוזרות ונשנות נגד המאגיה האסטרלית בחיבוריו השונים של הרמב"ם. ללמדנו כי הציורים שנקראו אותיות העיניים או אותיות המלאכים הגיעו אל היהודים באירופה בשני מסלולים נפרדים: המסלול שדנתי בו לעיל, שהגיע לאשכנז, מסלול אשר אין בו יסודות אסטרו־מאגיים ואשר ינק מכתבי יד מאגיים הנמצאים כבר בגניזה הקהירית; ומנגד צורות דומות אשר אינן אלפא־ביתות, ושהן בעלות זיקה לכוכבי הלכת.

שני הזרמים הצנועים הללו יונקים מפרקטיקות ומצורות מחשבה שונות, אך נראה שיש להם מקורות משותפים, במאגיה ההלניסטית בעת העתיקה המאוחרת.¹¹⁸ הניסיונות של רוברט איסלר להסביר את הופעת האלפא־ביתות בתרבות האשכנזית כתוצאה של השפעת הקרקטרים האסטרו־מאגיים¹¹⁹ נדחו בצדק בידי שלום.¹²⁰ זיקות בין התפיסה האסטרו־מאגית מצד אחד לאותיות כתובות בכתב העיניים מצד אחר מצוי בחיבור שנכתב בספרד בראשית המאה הארבע עשרה, הוא ספר 'סוד עולם' לר' אברהם בן חננאל מאסקירה.¹²¹ שימוש בציורי העיניים בהקשר אסטרו־מאגי מובהק נמצא בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8114, דף סה ע"א – סו ע"א, עד ע"א, תוך שימוש במונח חותם בקשר לסימנים ששייכים לכל כוכב לכת.¹²²

הימצאותם של שני כתבי יד של הנוסח הקצר של ה'פירוש לאלפא־ביתא של מטטרון' בספריית מדיצ'אה־לאורנציאנה שבפירנצה במאות החמש עשרה או השש עשרה מעלה את השאלה בדבר אפשרות ההשפעה של 'אלפא־ביתא של מטטרון' – לאו דווקא בפירושו של ר' נחמיה – על הרנסנס האיטלקי. באותה ספרייה נמצא גם כ"י פירנצה, לאורנציאנה Plut. I 44.24.

and V. P. Compagni (eds.), *Hermeticism from Late Antiquity to Humanism*, Turnhout 2004, pp. 389-408; וייל־פארו, תמונות אסטרו־לוגיות (לעיל הערה 116), עמ' 35, 52, 57, 58, 123, 124, 135, 136. שתי דוגמאות של דיונים באותיות בהקשר אסטרו־מאגי ראו: ד' שוורץ, אסטרו־לוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ט, עמ' 235-236 והערה 39. למסלול הספרדי הייתה השפעה על המאגיה האסטרלית שהתפתחה ברנסנס בצורה עצמאית, על בסיס חומר נאופלטוני והרמטי שתורגם מיוונית בידי פיצ'ינו. ראו את מאמרו החשוב של S. Toussaint, 'Ficino's Orphic Magic or Jewish Astrology and Oriental Philosophy? A Note on Spiritus, the Three Books on Life, Ibn Tufayl and Ibn Zarza', M. Idel, *Kabbalah in Italy, 1280-1510: A Survey*, New York: *Accademia*, 2 (2000), pp. 19-33 Haven, CT 2011, pp. 236-267, 344-347

118 ראו את ציורי העיניים הרבים, שאינם אותיות של אלפא־ביתות, המשולבים בחומר המאגי שתורגם לאנגלית, בעיקר מיוונית, אצל: H. D. Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri in Translation*, I, Chicago, IL and London 1986, pp. 134, 270, 273, 283, 286, 318

R. Eisler, 'Zur Terminologie und Geschichte der jüdischen Alchemie', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 70 (1926), p. 199 and n. 3

G. Scholem, 'Zu Abraham Eleazars Buch und dem Esch Mezareph: Bemerkungen zu Eislers Aufsatz', *ibid.*, p. 203

121 ראו: כ"י מוסקוה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 607, דף 129ב.

122 על שילובים של המגמה המאגית הלשונית האשכנזית ושל המגמה האסטרו־מאגית הספרדית כבר בספרד במאה השלוש עשרה ראו: אידל, בין אשכנז לקסטיליה (לעיל הערה 73), עמ' 507-516.

שמחזיק חיבור לטיני שמחברו אסף אלפא-ביתות שונות ובכללן כאלה של המלאכים, אך כי לא את זו של מטטרון.¹²³ מסתבר כי החיבור הקצר שהיה מצוי בשני כתבי יד בספריית לאורנצייאנה בפירנצה לא השפיע עליו. אך היו ידועים בעיר זו דבריו של ר' אלעזר מוורמס ב'סודי רוזיא', שתורגמו ללטינית בידי המתרגם המפורסם פלוויס מיתרידטס, יחד עם ספר 'שימושי תורה'.¹²⁴ מעניין לציין בהקשר של הדיון כאן כי מתרגם זה תרגם גם חיבור ערבי העוסק כל כולו בטליסמנים.¹²⁵

גם ר' יוחנן בן יצחק אלימנו, מלומד גדול בענייני קבלה ומאגיה,¹²⁶ שחי בפירנצה שנים אחדות בשלהי המאה החמש עשרה, ושהיה בקשר עם ג'ובני פיקו דלה מירנדולה, לא הכיר את הפירוש של ר' נחמיה. אולם לענייני חשוב לציין כי הוא העתיק כמה אלפא-ביתות אחרות של כוכבים, ייחס אחת מהן למלאך מיכאל ואחרת למלאך גבריאל, וציין לסגולה המאגית של כל אחת מהן.¹²⁷ ברור שהן הגיעו אליו במסלול האשכנזי. אולם למרות מוצאו האשכנזי, כפי שמעידים עליו שמו וגם תודעתו, מתברר מכל כתביו כי הוא הכיר היטב גם את המסלול הספרדי. בסיום ההעתיקה של האלפא-ביתות הללו כתב אלימנו: 'הן אלה האותיות הנמצאו' מהקדמונים¹²⁸ בידינו היום, העשויות כדמות כדורים וקוים כמו הצורות אשר ציירו בככבי' ההוברי'.¹²⁹ אלפא-ביתות

123 ראו את תיאור החיבור במאמרה של בוזטה, הסמליות של אותיות עיניים (לעיל הערה 21), עמ' 129–164.
124 ראו: בוזטה, הסמליות של אותיות עיניים (שם). יש להעיר כי גם ספר 'שימושי תורה' היה ידוע באשכנז יותר מאשר במקום אחר.

125 וייל-פארו, תמונות אסטרוטולוגיות (לעיל הערה 116), עמ' 95–96.

126 E. Rosenthal, 'Yohanan Alemanno and Occult Science', Y. Maeyama and W. G. Saltzer (eds.), *Prismata: Naturwissenschaftsgeschichtliche Studien: Festschrift für Willy Hartner*, Wiesbaden 1977, pp. 349–361; אידל, סדר הלימוד (לעיל הערה 113), עמ' 310–312. על ההתעניינות הערה בנושאים מיסטיים בפירנצה באותה תקופה ראו למשל את הניתוחים של וייל-פארו, תמונות אסטרוטולוגיות (שם), עמ' 639–708.

127 ראו: כ"י פריז, héb. 849, דף 68, והשוו למה שהביא וינשטוק, אלפא ביתא (לעיל הערה 1), עמ' נה, הערה 12. צורות דומות מאוד מופיעות בכ"י מוסקוה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 302, דף 98א. בכתב יד זה מופיעות הרבה אותיות מלאכים. ראו: שם, דף 91א–ב, 92א, 94ב, 96ב. ראו גם: כ"י שוקן, קבלה 101, דף מג ע"ב; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 476 Hebr. 8°, דף סג ע"ב–סד ע"א, כתב היד של מר ברלין, דף מג ע"ב. על אלימנו כמחבר החיבור האנונימי שבכ"י פריז, héb. 849, ראו: ג' שלום, 'חיבור בלתי ידוע לר' יוחנן אלימאני', קרית ספר, ה (תרפ"ח–תרפ"ט), עמ' 273–277. על צורות שונות של אלפא-ביתא של מיכאל, גבריאל ונוריאל ראו: זכותא, שורשי השמות (לעיל הערה 11), א, עמ' תקעה–תקעו. ראו גם על אותיות מלאכים וסגולות: שם, עמ' תרח–תריא.

128 עליית משקלם של המחברים הקדמונים ברנסנס האיטלקי היא חלק ממה שמכונה התאולוגיה הקדומה (Prisca theologia), שגם אלימנו דגל בה. ראו: מ' אידל, 'קבלה ופילוסופיה קדומה אצל ר' יצחק ויהודה אברבנאל', מ' דורמן ו' לוי (עורכים), פילוסופית האהבה של יהודה אברבנאל, חיפה תשמ"ה, עמ' 73–112; B. P. Copenhagen, *Magic in Western Culture: From Antiquity to the Enlightenment*, New York 2015, pp. 55–100

129 כ"י פריז, héb. 849, דף 68.

שנמצאות בספרו שונות מה'אלפא-ביתא של מטטרון', אך הן מבוססות על אותו עיקרון גרפי. מלשון התיאור של אלימנו, שהשתמש במונחים כדורים וקווים, ברור כי הוא לא ראה את דברי ר' נחמיה, שהשתמש באופן קבוע במונח קרניים. יש להניח כי אלימנו הבין את האלפא-ביתות הללו כבעלות תכונה מאגית-אסטרלית, דהיינו מעין טליסמנים או כחותמות מאגיות, השואבים מורידים או ממשיכים כוח מכוכבי הלכת – כוח המתואר במקרים רבים במונח רוחניות – כפי שידוע היטב מהספרות המאגיה ההרמטית.¹³⁰ לשון אחר, הוא פירש את מה שהגיע אליו במסלול האשכנזי באמצעות מושגים ששאב מהחומר שהגיע במסלול הספרדי. יש לציין כי בחיבור ממוצא הלניסטי שיוחס לאפולוניוס מטיאנה, ושהיה ידוע לאלימנו בתרגום עברי בשם 'מלאכת מושכלת' של בלינוס, יש צורה הדומה לכתב עיניים, בתוך חיבור בעל אופי אסטרומאגי.¹³¹

השפעה של אלפא-ביתא של מלאכים ניכרת יפה אצל אחד מגדולי המאגיגונים במאה השש עשרה, היינריך קורנליוס אגריפה מנטסהיים (Agrippa von Nettesheim) שאסף בחיבורו 'על חכמת הנסתר' (*De occulta philosophia*, חלק ג, פרק 30) כמה אלפא-ביתות מאגיות, שייחס למקובלים.¹³² לשנייה ביניהן, שהוא כינה 'אלפא-ביתא של מלאכים', יש דמיון מסוים לזו של ר' נחמיה. דמיון מסוים ל'אלפא-ביתא של מטטרון' נמצא גם באלפא-ביתא הראשונה, שהוא כינה 'אלפא-ביתא שמימית'. וזו השלישית, שהוא כינה 'אלפא-ביתא של עבר הנהר', סביר להניח כי מצא אותה בגרמניה, ארץ הולדתו. הוא הבחין בין אלפא-ביתות אלה לבין החותמות, שבהן דן בפרק 29 של החלק השלישי. סביר להניח כי ממנו התפשטו הסימנים הללו בקרב הבונים החופשיים.¹³³

130 ראו את הטקסט של אלימנו המצוטט אצל אידל, הפירוש המאגי והניאופלטוני (לעיל הערה 113), עמ' 82–83 הערה 95. ראו עוד למשל פרשנות מאגית-אסטרלית ותאוסופית, דוגמת הפירוש האנונימי לשם בן ע"ב אותיות שבכ"י פריז, h.éb. 770, דף 150א–151ב, פירוש שנתחבר כנראה במאה החמש עשרה, ושאינו מקווה להקדיש לו עיון נפרד. כל נושא האלפא-ביתות המאגיות שונה מאוד מהפירושים התאוסופיים הרבים של האלף-בית בספרות הקבלית. על נושא זה ראו לאחרונה: מ' אידל, 'פירוש נוסף לאלף בית של ר' דוד בן יהודה החסיד ו"ספר התמונה"', ד' שוורץ וג' פריבור (עורכים), בנתיבי הספר העברי: מספר יצירה ועד לכתבי הרב יוסף דב סולובייצ'יק (עלי ספר, כו–כז), רמת גן תשע"ו, עמ' 247–256. על פירוש אסטרולוגי של האלף-בית העברית ראו את חיבור של ר' משה בן יהודה, בן המאה השלוש עשרה, שנמצא בכמה כתבי יד, למשל כ"י פירנצה, לאורנציאנה, Plut. II 5, דף 230–236; ועל אודות חיבור זה ראו: M. Idel, *Saturn's Jews, On the Witches' Sabbath and Sabbateanism*, London and New York 2011, pp. 53, 147 n. 21

131 ראו: כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים A 246, דף א17. כתב היד הועתק בידי ר' רפאל שלמה פרטו, שהיה קשור למשפחת דה פיסא, שאליה היה קשור גם אלימנו, לפחות בתקופה מסוימת. על חיבור זה ראו: אידל, הפירוש המאגי והניאופלטוני (לעיל הערה 113), עמ' 69–70 והערה 36; הנ"ל, סדר הלימוד (לעיל הערה 113), עמ' 311–312 והערה 71, ושם הבאתי את הביבליוגרפיה על חיבור זה. הצורה שמורכבת מקווים ועיגולים איננה בכ"י רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן 286, שמחוקק רק חלקים מחיבור זה, ושהוא מאוחר מכ"י בודפשט, המלא יותר.

132 ראו: H. C. Agrippa von Nettesheim, *De occulta philosophia*, Cologne 1553, pp. cclxxiii–cclxxiii
133 לעומת זאת הצורות של מה שמכונה ה'אלפא-ביתא של חנוך' אצל המיסטיקן האנגלי הנודע ג'ון די (Dee), אין להן דבר עם האלפא-ביתא של מטטרון.

עתה אלפא־ביתות אלה בהקשר האסטרו־מאגי העתיק, השונה מאמונתו של ר' נחמיה בבלעדיות של הכוח המאגי הטמון בשפה, בלי קשר לזיקת האלפא־ביתא לגופים שמיימיים, שאינם מלאכים או כיסא הכבוד. ההגות הרנסנסית המשיכה את ההתעניינות הימי ביניימית במאגיה האסטרלית, כחלק מפתחותה הגדולה יותר לעולם הטבעי. אולם המסלול האשכנזי לא נעלם, ועדות חותכת היא שילובן של אותיות העיניים בסיום ספר 'רויאל המלאך' – אותיות אלה אינן משני הפירושים של ר' נחמיה אף כי לפנייהן ואחרייהן העתיק העורך עלום השם את פירושו לשם מ"ב אותיות וכמה מגני דוד.¹³⁵

המדפיס של ספר 'רויאל המלאך', ר' דוד בל יששכר דוב, היה מפולין.¹³⁶ יש להדגיש כי בספרי המאגיה האשכנזיים שנדפסו במאה השמונה עשרה מקומה של המאגיה האסטרלית ושל הקבלות הצפתיות, ובכלל זה קבלת האר"י, שולי לגמרי.¹³⁷ בהקשר זה יש לציין לדבריו של מקובל לוריאני אשכנזי ידוע, ר' נפתלי בכרך, שפירש את תורתו של ר' ישראל סרוג על הבריאה באמצעות אותיות וצירופיהן כך: 'ומכח האור הגדול נעשים שם האותיות כדמות עגולים וחותמות, כעין שכותבים בקמיעות, וכולם נקראים גם כן מארי דעינין'.¹³⁸

שני ספרי רויאל שנמצאים בידינו מייצגים שני מסלולים שונים של מסירת המאגיה ליהודים באירופה. ספר 'רויאל המלאך' משקף את המאגיה היהודית הלשונית בעיקרה, ויש בו חומר אשכנזי רב, ובכלל זה של ר' נחמיה. לעומתו 'ספר רויאל', שהופיע בקסטיליה במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה בחצרו של המלך אלפונסו החכם, ושתורגם מאוחר יותר מלטינית לעברית – כדברי אלימנו 'ספר רויאל' 'מועתק מלשון נוצרי'¹³⁹ – משקף באופן מובהק את המאגיה האסטרלית, שהייתה ידועה אחר כך בקרב היהודים ובכלל זה אלימנו, והוא שייך למסלול הספרדי.¹⁴⁰

הערה 116), עמ' 891.

135 ספר רויאל המלאך (לעיל הערה 38), דף מא ע"א, מד ע"א–ע"ב. ראו: אידל, על הפירושים של ר' שלמה בן נחמיה לשם מ"ב אותיות (לעיל הערה 48), עמ' 162–163; הנ"ל, ר' נחמיה בן שלמה על מגן דוד (לעיל הערה 14), עמ' 16–18.

136 ראו: רויאל המלאך, שם, דף מה ע"ב.

137 ראו למשל: ספר 'תולדות אדם' או ספר 'מפעלות אלהים'. על חיבורים מאגיים במאה השמונה עשרה גם באשכנזי ראו: ע' אטקס, בעל השם: הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים תש"ס, עמ' 15–53; הנ"ל, לשם שמים: חסידים, מתנגדים, משכילים ומה שביניהם, ירושלים תשע"ו, עמ' 340–358; ג' נגאל, מאגיה, מיסטיקה וחסידות, תל אביב 1992, עמ' 13–32; K. E. Grözinger, 'Wundermann Helfer, und Fürsprecher: Eine Typologie der Figur des Ba'al Schem in aschkenasischjüdischen Volkserzählungen', A. Grafton and M. Idel (eds.), *Der Magus: Seine Ursprünge und seine Geschichte in verschiedenen Kulturen*, Berlin 2001, pp. 169–192

138 ספר עמק המלך, אמסטרדם ת"ח, שער א, פרק נו, דף ט ע"ד. שם, בדף ח ע"ג מצויר השם המפורש באמצעות יגולים. ראו גם לעיל הערה 109.

139 אידל, הפירוש המאגי והניאופלטוני (לעיל הערה 113), עמ' 67–68; הנ"ל, סדר הלימוד (לעיל הערה 113), עמ' 310–311.

140 למסלול זה שייך בין היתר 'ספר העצמים', המיוחס לר' אברהם אבן עזרא, ושהיה בעל השפעה ניכרת. ראו:

כפי שהדגיש ביל רביגר, סביר להניח כי העורך של ספר 'רויאל המלאך' היה מודע לאלפא-ביתות המצויות בספר כתוב בצרפתית.¹⁴¹

זאת ועוד אחרת, בעוד שהמסלול הספרדי השפיע על המקובל הספרדי החשוב ביותר בצפת, ר' משה בן יעקב קורדובירו,¹⁴² הרי המסלול האשכנזי, גם בצורתו שעוצבה אצל ר' נחמיה, השפיע על המקובל החשוב האחר בצפת, ר' יצחק לוריא האשכנזי, האר"י.¹⁴³ תלמידים, ר' חיים ויטאל, אמנם הכיר את שתי המגמות, שמיוצגות בספר המאגי המקיף 'ספר הפעולות', אך ההיבט האשכנזי מצומצם בהרבה בחיבורו הארוך העוסק במאגיה.¹⁴⁴ השוואה בין תוכנו של כ"י ז'נווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290), שיש בו חומר רב של ר' נחמיה ובכלל זה האלפא-ביתות מהמסלול האשכנזי, לתוכן ספרו של ר' חיים ויטאל ששרד בעריכת בנו שמואל, מלמדת על שמירת הפרדה ברורה למדי בין שני המסלולים.

אסיים את דיוני ב'אלפא-ביתא של מטטרון' בעיון קצר בעדות מעניינת על ר' דב בער ממזריטש בעקבות לימודיו את 'ספר רויאל' עם מורו ר' ישראל בעל שם טוב, הבעש"ט. מדובר בהקדמתו של ר' שלמה מלוצק, חסידו של ר' דב בער ממזריטש, להדפסה של הדרשות של מורו:

וגם הראה לי¹⁴⁵ בספר רויאל אותיות וכתב מלאכים, ואמר שלמד אותן כל זה, כי כל מלאך יש לו תמונת אותיות א"ב משונה מחבירו לפי מדתו וערכו, ומי איזה עולם הוא והמ"י.¹⁴⁶ וגם הראה לי בספר הנ"ל כמה שמות מלאכים. אמר לי ממש שע"י שמות אלו ידע הבעל ש"ט בכל חודש ניסן וכו'.¹⁴⁷

אידל, הפירוש המאגי והניאופלטוני (שם), עמ' 70.

141 ראו בהקדמת המדפיס של רויאל המלאך (לעיל הערה 38), דף א ע"ב; וכן: B. Rebiger, 'Zur Redaktionsgeschichte des "Sefer Raziel ha-Mal'akh"', *Frankfurter Judaische Beiträge*, 32 (2005), pp. 20-22

142 על השפעת המשמעותית של המאגיה האסטרלית על קבלתו של קורדובירו ראו: מ' אידל, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, תרגם ע' ידין, ירושלים ותל אביב תשס"א; הנ"ל, התפנית הליטורגית (לעיל הערה 107), עמ' 22-26; י' גארב, הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית מספרות חז"ל עד קבלת צפת, ירושלים תשס"ה, עמ' 200-224.

143 ראו: אידל, התפנית הליטורגית (שם), עמ' 27-33, הנ"ל, 'על ר' נחמיה בן שלמה הנביא מארפורט ור' יצחק לוריא אשכנזי (האר"י)', י' גארב, ר' מרוז ומ' ניהוף (עורכים), וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, ירושלים תשע"ב, עמ' 328-345; וראו גם: מ' אידל, "חיות אשר הנה מרובעות כסא" – פירושו של ר' נחמיה בן שלמה על הפיוט של הקליר, נספח ב' (בדפוס). על שילוב מסוים בין תפיסות לוריאניות לאותיות מלאכים ראו בכ"י מוסקוה, גינצבורג 302, דף 92א, שמחזיק כמה חיבורים של ספרות ההיכלות ושל ר' נחמיה בן שלמה.

144 על התפיסה האסטרלית של החותמות ראו: ויטאל, ספר הפעולות (לעיל הערה 28), עמ' רצו.

145 דברי המגיד ממזריטש לר' שלמה.

146 והמבין יבין.

147 הקדמתו של ר' שלמה מלוצק בתוך: דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, מהדורת ר' ש"ץ-אופנהיימר, ירושלים תשל"ו, עמ' 2.

לדעתי יש לדייק בדברי המגיד: אף שהביטוי אותיות מלאכים או כתב מלאכים איננו מופיע בספר 'רויאל המלאך', זיהה הבעש"ט את הסימנים הדומים לכתב המלאכים בתור כאלה, ויש להניח כי הייתה בידי מסורת אשכנזית. מדברי המגיד לתלמידו מסתבר כי הבעש"ט הכיר פרטים נוספים על אלה הנמצאים בספר 'רויאל המלאך' בעניין המלאכים ואותיותיהם. גם אם עיקר הכוונה של ר' שלמה מלוצק הייתה להאדיר את שמו של מורו, המגיד ממזריטש, ואכן אין ספק כי זו הייתה מטרתו, הרי הדימוי שמתקבל מדברים אלה מעניין ביותר: לא חיבור ששייך לקבלת האר"י היה נושא הוראתו של הבעש"ט לתלמידו אלא חיבור מאגי – למעשה שניים, השני הוא ספר 'מעייני החכמה', דהיינו ההקדמה לחיבור מאגי נפוץ, ספר 'שימושי תורה', והם מתוארים כנושאי הוראתו.¹⁴⁸ כפי שהערתי לעיל, בכתב יד של ספר 'שימושי תורה' נמצאו סימנים של אותיות המלאכים.¹⁴⁹

מכל מקום הזיקה בין ספר 'רויאל המלאך' ל'מעייני חכמה' מצויה כבר בסיום ספר 'רויאל המלאך' במהדורתו הראשונה: 'ונשלם ספר מעייני החכמה מסודות הרויאל' הגדול,¹⁵⁰ וכל הספרים שנתן רויאל' לאדם הראשון ללמד ממנו כל מעינות החכמה'.¹⁵¹ לדעתי פרטים אלה על השכלתו של הבעש"ט עדיין לא קיבלו את מקומם הראוי בחקר עולמו הרוחני של מי שנחשב למייסד החסידות. מדבריו של ר' שלמה מלוצק מסתבר כי גם למגיד ממזריטש היה עותק של ספר 'רויאל המלאך', 'הספר הנ"ל', שהוא הראה לחסידו החשוב.¹⁵² לדעתי עדותו של ר' שלמה אמינה, והיא יכולה לתמוך בויהוי המקור של אחת התורות של הבעש"ט העוסקת באורות שיש בתוך הדיבורים.¹⁵³ כוונתי למובאה שהבאתי לעיל מחיבורו של ר' אלעזר מוורמס 'סודי רזיאל', ואשר הועתקה כמעט מיולית בספר 'רויאל המלאך', שעוסק בנושא זה בדיוק.¹⁵⁴

148 ראו: שם. על חיבור אחר שהבעש"ט בחן את המגיד בצורת קריאתו – ושלפי הגרסה שבספר 'שבחי הבעש"ט' כנראה הכוונה לחיבור מספרות ההיכלות, שחלקה נדפס בספר 'רויאל המלאך' – ראו: אידל, החסידות (לעיל הערה 142), עמ' 316.

149 ראו לעיל הערות 45, 124. כמובן אין לבלבל בין חיבור מאגי זה לבין ספר 'מעייני החכמה' השייך לספרות המכונה במחקר חוג ספר העיון או לחיבור הלוריאני בעל שם זהה. ראו: אידל, החסידות (שם), עמ' 148. יש לציין כי בידינו לפחות כ"י אחד ששני החיבורים המאגיים נמצאים בו יחד, והכוונה לכ"י ירושלים, הספריה הלאומית 8° 476 שנזכר כמה פעמים לעיל, ואכמ"ל.

150 ייתכן כי המדפיס היה מודע לקיומם של חומרים נוספים המיוחסים למלאך רויאל. ראו לעיל הערה 141.

151 רויאל המלאך (לעיל הערה 38), דף מה ע"ב.

152 מקומו של ספר 'רויאל המלאך' בחסידות עדיין טעון מחקר בפני עצמו. וראו: אידל, החסידות (לעיל הערה 142), עמ' 109, 396 הערה 55.

153 זהו נושא שראוי לדיון מפורט יותר במקום אחר. ראו: M. Idel, *Vocal Rites and Broken Theologies: Cleaving to Vocables in R. Israel Ba'al Shem Tov's Mysticism*, chap. 8 (forthcoming); idem, 'Sefer Razi'el ha-Mal'akh - Some New Inquiries', E. Abate & al., (eds.), *L'Eredità di Salomone, La magia ebraica in Italia e nel Mediterraneo*, Firenze, 2018 (in press).

154 למובאה ראו לעיל ליד הערה 99. ככל הנראה דברים אלה של ספר 'רויאל המלאך' היו מקור השראה לציוורו של מרק פודוול (Podwal) בתוך: H. Bloom, *Fallen Angels*, New Haven 2007, p. 19.

אחד מחשובי תלמידיו של המגיד ממזריטש, ר' לוי יצחק מברדיטשב, התעניין בסוגיית האלפא-ביתות השונות וניסה לזהות את כתב הליבונאה והכתב העברי הקדום, וכך כתב:

אפשר זה הפירוש שאמרו: 'מאי כתב עברי', אמר רב חסדא כתב ליבונאה¹⁵⁵ וזה לשון רש"י: 'אותיות גדולות כעין שכותבין בקמיעות ומזוזות',¹⁵⁶ ואותיות המלאכים קוראים העולם כתב קמיעות, כלומר שבתחלה לא קבלו ולא נודעו, רק העולם השכל שכן כתב קמיעה הוא השבעות למלאכים ולכן היו האותיות בכתב מלאכים וקמיעות שהוא עולם השכל שנתקן אז, ואחר כך בימי עזרא בכתב אשורית. ולפי דעת רש"י הוא דמות אותיות שלנו שנתקנו עולם הטבע.¹⁵⁷

הביטוי 'עולם השכל' מלמד על המעמד הגבוה מאוד של האלפא-ביתא המאגית, ודומה כי ר' לוי יצחק זיהה את המלאכים עם עולם השכל,¹⁵⁸ כנראה בעקבות תפיסות פילוסופיות שחדרו לקבלה כבר בכמה חיבורים חשובים, כגון כתביו של ר' עזריאל מגירונה, 'ספר הפליאה' או ספר 'עבודת הקודש' של ר' מאיר אבן גבאי. כך הדבר גם באשר למונח אחר, 'עולם הטבע'. סביר להניח כי לדעתו של ר' לוי יצחק הרשמים של אותיות המלאכים שבעולם השכל נמצאים בעולם הטבע, ורשמים אלה הפכו לאותיות 'שלנו'. משום זיקה זו מי שמזדכך – ואני מניח כי הכוונה גם לצדיק – יכול להשפיע על העולם העליון.¹⁵⁹ יתר על כן, לדעתי יש דמיון מסוים בין טענתו של היינריך קורנליוס אגריפה מנטסהיים על המעמד הנשגב של ה'אלפא-ביתא של מלאכים' – שהיא ה'אלפא-ביתא של מטטרון', כפי שהצעתי לעיל – כאלפא-ביתא עליונה, לבין מעמדן של אותיות המלאכים אצל ר' לוי יצחק. מנגד המחבר החסידי הזכיר בהקשר זה מסורות על מהות האותיות שקיבל ממורו, המגיד ממזריטש, וכל הנושא ראוי לעיון בפני עצמו.¹⁶⁰ מכאן מסתבר כי בין מורי

155 בבלי, סנהדרין כא ע"ב. על האותיות הלבנות שבתורה אצל ר' לוי יצחק ועל מעמדן הנעלה, המזכיר מבחינת המקום שלהן במבנה הקוסמי את מעמדן של אותיות המלאכים, ראו: מ' אידל, 'אותיות לבנות: מהשקפותיו של ר' לוי יצחק מברדיטשב להרמנויטיקה הפוסט-מודרנית', צ' מרק ור' הורן (עורכים), רבי לוי יצחק מברדיטשב: היסטוריה, הגות, ספרות וניגון, ראשון לציון 2017, עמ' 203–227.

156 רש"י על אתר.

157 ספר קדושת לוי, ירושלים תשנ"ג, פורים, קדושה שנייה, עמ' שמד.

158 'האותיות המה תמונה כפי אשר מקבל העולם הטבעים הוא העולם הזה ועולמות העליונים הוא עולם הקדושה עולם השכל' (שם, עמ' שמה); 'אפס בעולם העליון הוא עולם השכל ועולם המלאכים שם מאיר השכל של בראשית [האידיאה של ישראל]' (שם, עמ' שמח). סוגיה מעניינת היא באיזו מידה יש זיקה בין עולם השכל ואותיותיו לעולם המחשבה ואותיות המחשבה. על אותיות המחשבה בקבלה ועל השפעתן על תורתו של הבעש"ט ראו: M. Idel, "Letters of Thought" and "Primordial Intellect": From Ecstatic Kabbalah to Hasidism, שעתיד להתפרסם בספר לכבודה של עדה רפפורט-אלברט.

159 על היכולת המאגית של הצדיק אצל ר' לוי יצחק מברדיטשב ראו: אידל, החסידות (לעיל הערה 142), עמ' 219–220, והשוו: שם, עמ' 392–393. הזיכוכ נזכר כאן בקשר למי שקוראים את המגילה.

160 ראו: קדושת לוי (לעיל הערה 157), עמ' שמג. ראו עוד על הזיקה בין הגותו של ר' לוי יצחק לזו של מורו בנושאים קרובים: אידל, אותיות לבנות (לעיל הערה 155); הנ"ל, אותיות המחשבה (לעיל הערה 158).

החסידות הביטויים 'אותיות המלאכים' ו'כתב המלאכים' היו ידועים היטב, ויש להניח כי ידיעה זו הייתה נחלתם של רבים בעולם האשכנזי, כפי שמלמד השימוש בתיבה 'העולם', דהיינו אנשים רבים. הזיקה בין כתב הקמעות לבין עולם השכל היא אולי גם תשובה אירונית על עמדתו של הרמב"ם, שלחם בחיבוריו נגד המאגיה בכלל ובייחוד זו האסטרלית וגם כנגד המאגיה הלשונית, הקמעות.¹⁶¹

בן דורם הצעיר של ר' שלמה מלוצק ושל ר' לוי יצחק מברדיטשב, ר' ישראל בן שבת הופשטיין, הידוע כמגיד מקו'ניץ, הזכיר גם הוא את ספר 'רויאל המלאך',¹⁶² ומנגד הוא הביא ציור של אותיות השם המפורש בכתובת עיניים, והסיק ממספר מרכיבי הכתיבה הזאת, דהיינו ממספר העיגולים והקווים גם יחד, כי הכוונה לשם מ"ב אותיות.¹⁶³ בחיבור מאגי מאוחר מהאזור האשכנזי אפשר למצוא שימוש באותיות המלאכים.¹⁶⁴ דומני כי הוכחתי לעיל שהשפעתם של הפירושים האנונימיים של ר' נחמיה בן שלמה על הפצת ה'אלפא-ביתא של מטטרון' ועל מושג אותיות המלאכים הייתה רחבה למדי, והיא פעלה בעיקר בארצות אשכנז. אם כן אפשר לראות בר' נחמיה מייסד של מסורת צנועה, שהתגלגלה במשך כמה מאות שנים, ושגם יצאה את גבולות היהדות.

פרופ' (אמריטוס) משה אידל, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
moshe.idel@mail.huji.ac.il

161 ראו: א' רביצקי, "'שגעון כותבי הקמעות": הרמב"ם ותלמידיו על השפה, טבע ומאגיה, הנ"ל, עיונים מיימוניים: חברה, פילוסופיה וטבע בכתבי הרמב"ם ותלמידיו, ירושלים ותל אביב תשס"ו, עמ' 181–204.

על השפה השכלית של המלאכים בסכולסטיקה הנוצרית ראו לעיל הערה 112.

162 'כי כל העולמות ע"י זה עולם השפל הם קיימים, וכמו שכתב בספר רויאל על שמנה שם השיעור קומה כביכול אצל הבורא ית"ש, וכתב, כתרא דרישא הוא ששים רבוא פרסאות כנגד ששים רבוא נשמות ישראל אשר הם קיימים לעולם ולא יעדר אחד מהם, והכתר הוא שנשמות ישראל מכתירים לו ית"ש, ובוה הוא ששים רבוא פרסאות כי מיניה וביה הוא' (ר' ישראל בן שבת מקו'ניץ, עבודת ישראל, ורשה תרל"ח, פרקי אבות, פרק ב, דף עד ע"א). אכן בספר רויאל' הנדפס מצויה גרסה של ספר 'שיעור קומה'. אין זה המקום לנתח את פירושו המעניין הזה של החיבור הקדום, פירוש שאיננו הולם כלל את המקור, אף שר' ישראל היה ידען גדול גם בקבלה.

163 ראו בספר נר ישראל, פייטרקוב תרע"ג, 'ח"ן כללים מאדמ"ו הרה"מ זצ"ל ע"ד הקבלה', דף ב עמודה א. השוו ל'רעיא מהימנא' שנדפס בספר הזוהר, ג, דף רכט ע"א. יש לציין כי בסוף ספר 'רויאל המלאך' נדפס פירוש של ר' נחמיה לשם מ"ב אותיות ו'ספר רויאל' נזכר פעמים רבות בחיבורו זה של ר' ישראל.

164 ראו: ספר תולדות אדם, מהדורת מ' הלל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 89, 100. על הופעת צורת מגן דוד בספר זה ראו: שם, עמ' 118.